

К-14038

П266710 5

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 75

ІСТОРІЯ

Випуск 6

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

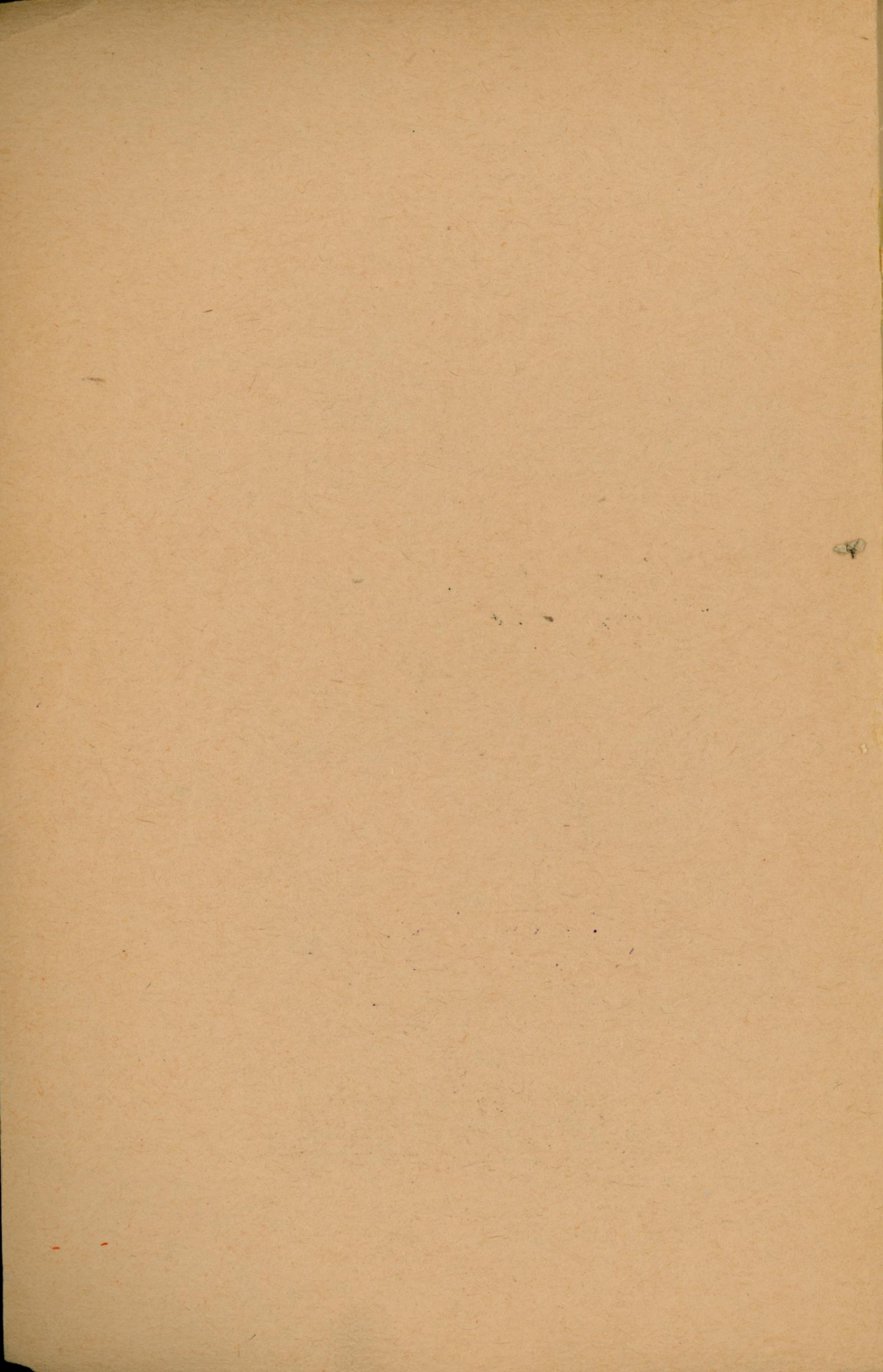
57 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00288852

7

23 СІЧ 2004

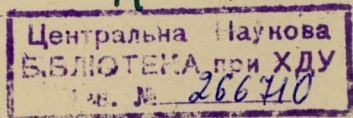
ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 75

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 6

K-14038

ВИДАВНИЦТВО

ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПORA
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1972

Редакційна колегія:

В. І. Астахов, С. М. Королівський, Б. К. Мигаль (відповідальний секретар), І. К. Рибалка, С. І. Сідельников (відповідальний редактор), Б. А. Шрамко.

85041-24
УДХ

Центральна Наукова
БІБЛІОТЕКА при УДХ
1972 №

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1956—1970 років)

В. М. Довгопол

Соціалістична індустріалізація «була велетенською битвою радянського народу за соціалізм. Вона створила міцний фундамент для розвитку всіх галузей народного господарства і піднесення народного добробуту, забезпечила обороноздатність нашої Батьківщини, вивела країну на передові рубежі науково-технічного прогресу»¹. Тому закономірним був і є підвищений інтерес дослідників до вивчення історії радянського робітничого класу, показу його героїчної боротьби за реконструкцію промисловості, будівництво нових фабрик і заводів. Велика увага приділяється 1926—1929 рокам.

Початок дослідженню історії робітничого класу України, як і СРСР у перші роки індустріалізації, висвітленню його досвіду боротьби за реконструкцію промисловості покладено в другій половині 20-х — першій половині 30-х років². У наступні десятиріччя висвітлення цієї проблеми не припинялося і особливо посилилося після ХХ з'їзду КПРС, коли Комуністична партія відновила ленінські принципи і методи історичного дослідження. У країні було проведено ряд конференцій, присвячених проблемам історії робітничого класу, зокрема у квітні 1967 р. в Дононьку відбулася республіканська конференція з питань історії радянського робітничого класу України³. За короткий строк з'явився ряд цінних збірників документів і матеріалів з історії

¹ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Зб. документів і матеріалів. Політвидав України, К., 1970, стор. 7—8.

² Див. В. М. Довгопол. Радянська історіографія про робітничий клас України в перші роки соціалістичної індустріалізації (до середини 30-х років). — «Вісник Харківського університету», № 45, історична серія, вип. 4, Харків, 1970.

³ Тезиси докладов республіканской конференції «История рабочего класса УССР в период социализма» 12—14 апреля 1967 г. Х., 1967.

робітничого класу⁴, видано багато спогадів активних учасників соціалістичного будівництва⁵. Все це сприяло розвитку радянської історичної науки, більш глибокому дослідженню історії робітничого класу. Досить сказати, що за останні 20 років тільки про історію робітничого класу УРСР в 1926—1929 рр. захищено кілька десятків кандидатських дисертацій, написано близько 220 книг, брошур і наукових статей, які повністю або частково присвячені цьому періодові⁶.

Проте узагальнено лише частково історіографію цієї проблеми⁷. У пропонованій статті робиться перша спроба підсумувати в цілому вивчення історії робітничого класу України в перший період соціалістичної індустріалізації після XX з'їзду КПРС, звернути увагу на питання, які ще потребують дослідження.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що роль робітничого класу в суспільстві визначається не лише його чисельністю, а й участю в економіці країни, тісними зв'язками з масами трудящих, організованістю⁸. Радянські історики й економісти останнім часом прагнуть всебічно дослідити історію радянського робітничого класу, висвітлити його трудову й політичну активність, показати якісні й якісні зміни, підвищення культурно-технічного і життєвого рівня тощо. Вони розглядають робітничий клас як об'єкт історичного процесу і як його суб'єкт, що є важливим кроком вперед у розвитку радянської історіографії.

Наявність великої кількості праць ще не означає, що дана проблема проаналізована глибоко і повністю. За нашими підрахунками, з 220 праць 29,6% присвячено трудовій активності робітників, 45,4% — їх участі в роботі Рад, союзу робітників з трудящим селянством, шефству міста над селом, дружбі робітників, інтернаціональним зв'язкам та іншим виявам громадсько-політичної активності; 15,9% — складові робітників, ви-

⁴ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 годы). Сб. документов и материалов. Политиздат Украины. К., 1966; Индустриализация СССР (1926—1928 гг.). Документы и материалы. «Наука», М., 1969 та інші.

⁵ Сделаем Россию электрической. Сб. воспоминаний. М.—Л., 1961; П. А. Межиборський й. Будівельники 20-х років.—«УІЖ», 1968, № 9; А. Л. Мильчаков. Первое десятилетие. М., 1965 та інші.

⁶ Ми врахували і праці, присвячені рокам першої п'ятирічки чи більшим періодам, що частково висвітлюють історію робітничого класу України перших років соціалістичної індустріалізації.

⁷ Ф. Є. Лось, О. С. Кудлай. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України. — «УІЖ», 1962, № 5; І. І. Коломійченко. Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України. — «УІЖ», 1963, № 1; Ю. М. Лизогоб. Деякі аспекти вивчення історії участі робітничого класу в здійсненні суцільної колективізації сільського господарства (1929—1932 рр.). — «УІЖ», 1968, № 5; Б. Л. Корогод. До історіографії діяльності Комуністичної партії України по зміцненню союзу робітників і селян в 1927—1937 роках.— «УІЖ», 1970, № 2; Ю. В. Бабко. Деякі питання розробки історії ЛКСМУ.— «УІЖ», 1970, № 2.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 246.

світленню їх добробуту і культурно-технічного рівня; 9,1% — історіографічним питанням. До останньої групи літератури відносяться і узагальнюючі праці на цю тему.

Отже, основну увагу історики приділяють виробничій та політичній діяльності робітничого класу. В цьому плані написані і перші узагальнюючі праці про вказаний період. Наприклад, у монографії Л. С. Рогачевської «Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации» (М., 1959) ґрунтовно досліджується посилення виробничої і громадсько-політичної активності робітничого класу СРСР в 1926—1927 роках. У ній розглядаються питання і про кількісні та якісні зміни в складі робітничого класу країни, але дуже коротко.

У 1963 р. велику монографію «Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.)» опублікував О. Б. Слущкий. Йому ж належать IV і V розділи колективної праці «Історія робітничого класу Української РСР», т. II (К., 1967), але в них викладений той же матеріал, що і в монографії. Монографія О. Б. Слущкого є багатоплановою. Основна ж увага в ній приділяється висвітленню трудового героїзму робітничого класу України в період першої п'ятирічки, а 1926—1928 рр. відображені в загальних рисах, без достатнього аналізу подій⁹.

У 1968 р. вийшла з друку ґрунтовна праця А. І. Епштейна¹⁰. Найбільш широко в ній розглядається виникнення й розвиток масового соціалістичного змагання в 1929—1932 роках, боротьба робітників за технічний прогрес, піднесення культурно-технічного рівня робітників.

Робітників Донбасу в період індустріалізації країни показує в своїй монографії Л. Я. Скобцов¹¹. Незважаючи на ряд недоліків, відмічених на сторінках преси, праця Л. Я. Скобцова є певним вкладом у висвітлення історії робітничого класу Донбасу в 1926—1929 роках¹².

Щоб мати конкретніше уявлення про історіографію робітничого класу УРСР перших років індустріалізації, розглянемо докладніше основну літературу в тематично-хронологічній послідовності.

У перші роки соціалістичної індустріалізації використовувалися різні форми трудової активності мас, їх мобілізації на бо-

⁹ Див. рецензії на монографію О. Б. Слущкого: З. К. Звездин. «История СССР», 1964, № 2; Р. Дадикін. «Комуніст України», 1963, № 11; В. М. Довгопол. «Вопросы истории», 1964, № 8.

¹⁰ А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.). Х., 1968.

¹¹ Л. Я. Скобцов. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны. Донецкое областное книжное изд-во, 1959.

¹² В. П. Сидоренко. Нова книга з історії донецької партійної організації.— «УІЖ», 1959, № 4.

ротьбу за розв'язання господарсько-політичних завдань. Це виробничі наради, конкурси і огляди підприємств, ударні бригади, масове соціалістичне змагання тощо. Але вони не одинаково висвітлені в літературі.

Значним вкладом у розробку історії виробничих нарад є праці Л. С. Рогачевської і Е. Б. Генкіної, котрі на відміну від інших авторів розглядають наради не тільки як етап у підготовці масового соціалістичного змагання, а й як постійну форму залучення трудящих до управління виробництвом¹³. Цінною є праця І. П. Остапенко, де ґрунтовно досліджується виникнення і діяльність виробничих нарад в СРСР у 1921—1932 роках¹⁴. Роль виробничих нарад на Україні показано слабо. У статті О. Ф. Яхно розповідається про них лише в 1926—1927, а в роботах М. Д. Нагорного — в 1926—1928 роках¹⁵. Ці статті написані в партійно-історичному плані. В них непогано показано боротьбу партійних організацій за пошкваллення роботи нарад, але діяльність останніх простежується дещо однобоко; основна увага звертається на залучення ними трудящих до раціоналізаторського руху, винахідництва тощо. У статтях М. Д. Нагорного і В. М. Довгопола широко відображено всесоюзний огляд виробничих нарад на Україні в кінці 1928 — на початку 1929 року¹⁶. Розгортання винахідницького руху на Україні в перші роки індустріалізації висвітлено в статтях І. Л. Шермана і В. М. Довгопола¹⁷.

¹³ Л. С. Рогачевская. Работа производственных совещаний в первые годы индустриализации (1926—1927 гг.).— «Исторические записки», т. 57, 1956; Э. Б. Генкина. Возникновение производственных совещаний в годы восстановительного периода (1921—1925 гг.).— «История СССР», 1958, № 3.

¹⁴ И. П. Остапенко. Участие рабочего класса СССР в управлении производством. «Наука», М., 1964.

¹⁵ О. Ф. Яхно. Керівництво Комуністичної партії України діяльністю виробничих нарад в перші роки індустріалізації.— «Наукові записки Київського державного університету», т. 18, вип. IV, 1959; Н. Д. Нагорный. Деятельность партийных организаций Украины по оживлению производственных совещаний в первые годы индустриализации страны.— «Труды Харьковского политехнического института», т. 42, серия истории КПСС, вып. 1, 1961; Иого ж. Производственные совещания на предприятиях тяжелой промышленности Украины в первые годы индустриализации страны (1926—1928 гг.).— Там же.

¹⁶ Н. Д. Нагорный. Всесоюзный смотр производственных совещаний на Украине в 1928—1929 гг.— Сборник материалов по вопросам истории КПСС Харьковского политехнического института. Х., 1964; В. М. Довгопол. Участь робітників Української РСР у всесоюзному огляді виробничих нарад (листопад 1928 — квітень 1929 рр.).— «Питання історії народів СРСР», вип. 2, 1966.

¹⁷ І. Л. Шерман. З історії боротьби робітників Харкова за соціалістичну індустріалізацію (1926—1928 рр.).— «Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму». Х., 1958; В. М. Довгопол. Участь робітників Української РСР у винахідницькому рухові в перші роки індустріалізації країни (1926—1929 рр.).— «Питання історії народів СРСР», вип. 1, 1965.

Із форм трудової активності цих років найбільш дослідженим є соціалістичне змагання. Останнім часом історики спростували думку про те, що ніби соцзмагання почалося в 1919 р., тобто з комуністичних суботників. С. Гершберг, Л. Б. Генкін та інші показали, що його літопис слід вести з кінця 1917 — початку 1918 року¹⁸. В. І. Ленін висунув ідею і розробив основні принципи соціалістичного змагання, спираючись не тільки на марксистську теорію, а й на практичний досвід мас. Ударні бригади, як доводять Н. Р. Прокопенко, А. П. Фінаров¹⁹, виникли ще в роки громадянської війни і є важливою формою соцзмагання ще й сьогодні. На жаль, ударницький рух перших років соціалістичної індустріалізації висвітлено далеко не до кінця²⁰.

У 1926—1928 рр. на Україні і в СРСР взагалі поширеними були огляди переклички, конкурси підприємств. Багато про них сказано в монографії Л. С. Рогачевської. Про ці форми трудової активності на Україні частково розповідає М. Д. Нагорний²¹. Але всі автори висвітлюють огляди переклички і конкурси лише в плані їх значення для підготовки і виникнення масового соціалістичного змагання в 1929 році. Навіть Н. Б. Лебедева і О. І. Шкаратан, які досить високо оцінюють їх, підкреслюють, що вони тільки готували робітничий клас до соціалістичного змагання²². На наш погляд, огляди, переклички, конкурси підприємств, як і ударні бригади, слід вважати формами соціалістичного змагання на певному етапі соціалістичного будівництва, бо вони відповідають тим принципам соціалістичного змагання, на які вказував В. І. Ленін: гласність, порівняльність наслідків, можливість повторення досвіду, товариська взаємодопомога.

На початку боротьби за виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР і УРСР робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії організував масове соціалістичне змагання, яке було на той час вищим етапом. Починаючи з 1929 р., воно, охопивши мільйони трудящих, стає ме-

¹⁸ С. Гершберг. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности (1935—1941 гг.). М., 1956, стор. 21; Л. Б. Генкин. Рождение социалистической дисциплины труда (конец 1917 — лето 1918 гг.). — «История СССР», 1965, № 1.

¹⁹ Н. Р. Прокопенко. Борьба за возрождение угольного Донбасса в 1920 г. — «Исторические записки», 1948, т. 25; А. П. Финаров. Когда началось ударничество в СССР? — «Вопросы истории», 1966, № 10.

²⁰ В. М. Довгопол. Ударницький рух на Україні в 1926—1929 рр. — «Питання історії народів СРСР», вип. 11, 1971.

²¹ Н. Д. Нагорный. КП(б)У — организатор трудовой активности рабочих тяжелой промышленности Украины в первые годы индустриализации (1926—1928 гг.). — Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор всенародного социалистического соревнования в СССР. Сборник статей. «Высшая школа», М., 1961, стор. 152—170.

²² Н. Б. Лебедева, О. И. Шкаратан. Очерки истории социалистического соревнования. Лениздат, 1966.

тодом соціалістичного і комуністичного будівництва. Тому інтерес до нього не послаблюється і в останні роки. Про виникнення й розвиток масового соціалістичного змагання у 1929 р. написано багато книг і статей. Але це ще не означає, що тема вичерпана. Вона висвітлена нерівномірно, зустрічається багато недоробок і суперечностей. Найширше досліджено змагання шахтарів, менше — машинобудівників, металургів. Про розвиток цього руху в легкій і харчовій промисловості, серед будівельників, залізничників, працівників радгоспів, колгоспів у 1929 р. написано ще мало. Найбільше існує праць про великі промислові райони — Донбас, Харківщину, Дніпропетровщину, Криворіжжя, Запоріжжя тощо. І це не випадково. Як найорганізованіші і найсвідоміші, робітники цих районів завжди виступали і виступають ініціаторами прогресивних методів праці, нових форм змагання.

Найповніше висвітлено розгортання масового соціалістичного змагання на Україні після XVI конференції ВКП(б). А січень — квітень 1929 року, коли масове змагання зародилося і було підхоплено мільйонами трудящих Радянського Союзу, вивчено значно менше²³.

Все ще дискутується питання про час і місце зародження масового змагання, його суть і характерні риси. Так, Е. Рефердер вважав, що воно почалося у квітні 1929 р. у відповідь на заклик II Пленуму ВУРПС, а його ініціаторами були робітники Дніпропетровська²⁴. Л. І. Берлін дотримувався думки, що цей масовий рух виник у Донбасі і Дніпропетровську після заклику робітників заводу «Красный выборжец» від 5 березня 1929 року²⁵. Нами ще у 1953 р. говорилося про те, що масове соціалістичне змагання в нашій країні зародилося в Донбасі в кінці січня 1929 р. за ініціативою шахтарів Горлівки і Шерби́нівки²⁶. Ця теза була підтримана Р. П. Дадикіним, В. П. Сидоренко, О. Ф. Руденко, О. Б. Слуцьким, А. І. Епштейном та іншими²⁷.

²³ В. Скоробогатов. Розгортання масового соціалістичного змагання робітничого класу України на початку 1929 р. — «УІЖ», 1959, № 2.

²⁴ Е. Рефердер. Социалистическое соревнование на Украине в годы первой пятилетки. — «Вопросы истории», 1950, № 8, стор. 81.

²⁵ Л. И. Берлин. Развитие социалистического соревнования в тяжелой промышленности Украины в годы первой пятилетки. — «Исторические записки», т. 43, 1953.

²⁶ В. М. Довгопол. Борьба шахтарів Донбасу за вугілля в рік великого перелому (1929 р.). Автореф. канд. дис. Х., 1953; Його ж. Зародження масового соціалістичного змагання у вугільній промисловості Донбасу (січень — квітень 1929 р.). — «Учені записки ХДУ. Труды історичного факультету», т. 5, 1957.

²⁷ Р. П. Дадькин. Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. Госполитиздат, М., 1954; В. П. Сидоренко. Виникнення й розгортання масового соціалістичного змагання на Україні. — «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, 1957, А. Ф. Руденко. Начало массового социалистического соревнования

Змінив свою точку зору і Л. І. Берлін, який у своїй статті пише, що воно почалося в Донбасі в січні 1929 року²⁸.

Нову точку зору з цього питання висловили Н. Б. Лебедева і О. І. Шкаратан. На окремих прикладах вони показали, що насправді масове соціалістичне змагання виникло в січні 1929 р. одночасно в Донбасі, Москві, Ленінграді, Сибіру та інших промислових районах країни. Їх думка дуже важлива, але потребує ґрунтовного дослідження.

Спірним залишається питання про те, з яких організаційних форм почалося масове соціалістичне змагання. Наприклад, Е. Рефердер вважає, що воно «почалося з індивідуального змагання і виникнення ударних бригад»²⁹. А. Л. Оприщенко пише, що «в дійсності соціалістичне змагання, виникнувши між окремими бригадами як внутрішньозаводське, потім розповсюдилося на зміни, цехи і підприємства»³⁰. Документи свідчать, що воно виникло одночасно між заводськими колективами, тобто як міжзаводське, і між бригадами, цехами, тобто як внутрішньозаводське. Оформлялося змагання соціалістичними договорами, чого не спостерігалось в попередні роки соціалістичного будівництва. Основною формою масового соціалістичного змагання були ударні бригади, що вже після XVI партійної конференції стали масовим явищем в країні.

На жаль, тоді ще не налагодили обліку учасників змагання, і тому важко встановити кількість ударників у 1929 році. М. Горлач зробив спробу підрахувати кількість ударних бригад і їх членів, але дані його дуже наближені. Він вказує, що у квітні — серпні 1929 р. в промисловості України було створено 3765 ударних бригад, які об'єднували понад 38,6 тис. робітників. Це в три рази більше, ніж було в січні—березні 1929 року³¹. Восени 1929 р., як відомо, ударницький рух в країні посилювався, а разом з тим Ю. Кулишев і Л. Рогачевська вказують, що в кінці року на Україні налічувалося всього 35 тис. ударників³². Ці дані є дуже заниженими. Наприклад, на думку В. П. Сидоренко,

в каменноугольной промышленности Донбасса (1929 г.).— «Ученые записки ХГУ. Труды кафедры истории КПСС», т. 7, 1957; А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.). Вид-во ХДУ, 1968.

²⁸ Л. І. Берлін. Початок масового соціалістичного змагання робітників Донбасу.— «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 21, серія історії КПРС, вип. 2, 1967, стор. 94.

²⁹ Е. Рефердер. Вказана праця, стор. 86.

³⁰ А. Л. Оприщенко. Вопросы социалистического соревнования рабочих класса СССР в советской историографии.— Некоторые проблемы истории советского общества. Сб. статей. «Мысль», М., 1964, стор. 156.

³¹ М. Горлач. Вірна опора партії комуністів. Вид-во КДУ, 1966, стор. 110.

³² Ю. Кулишев, Л. Рогачевская. Первые ударные. Госполитиздат, М., 1961, стор. 94.

в кінці 1929 — на початку 1930 р. на Україні налічувалось близько 250 тис. ударників³³.

Ще недостатньо висвітлено такі питання, як роль соцзмагання у перевихованні відсталих груп робітників, залучення трудящих до управління господарством, державою взагалі; слабо показано роль місцевих партійних організацій, комсомолу у розгортанні масового соціалістичного змагання, залучення інженерно-технічного персоналу³⁴.

Українська історіографія поклала початок висвітленню боротьби партії і уряду, робітничого класу і всіх трудящих за нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації країни, мобілізації вільних коштів трудящих для цієї мети³⁵.

Налічується чимало праць, присвячених громадсько-політичній діяльності робітничого класу України в 1926—1929 рр., але вони не вичерпують цієї важливої теми, бо деякі питання зовсім обійдено. Цінною є колективна праця «Робочий клас в управленні государством» (1926—1937 гг.), написана колективом працівників Академії суспільних наук при ЦК КПРС і видана в Москві у 1968 році. Йдеться у ній про зростання пролетарського ядра в Радах, про участь робітників у адміністративно-управлінському апараті тощо. Питання громадсько-політичної активності в перші роки соціалістичної індустріалізації розглядаються і в монографії Л. С. Рогачевської, працях О. Б. Слущького, зокрема в його монографії «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни» (1926—1929 рр.), що вийшла в Києві у 1967 році.

Досить широко досліджено питання про згуртування робітничого класу навколо Комуністичної партії, активну участь робітників у боротьбі з опортуністами і буржуазними націоналістами. Цю тему розкривають роботи Ф. Є. Шерстюка, П. П. Ба-

³³ В. П. Сидоренко. Вказана праця, стор. 53.

³⁴ І. Ш. Черномаз. Коммунисты Харькова — организаторы массового социалистического соревнования в 1929 г. — «Ученые записки ХГУ. Труды опорной кафедры истории КПСС», т. 2, 1963.

³⁵ М. Д. Нагорний. КП(б)У в боротьбі за здійснення режиму економії в перші роки соціалістичної індустріалізації країни (1926—1929 рр.). — «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 21, серія історії КПРС, вип. 2, 1967; І. І. Коломийченко. Решение Коммунистической партией проблемы накопления для социалистической индустриализации (1926—1929 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1969; № 11; В. М. Довгопол. Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації країни в 1926—1929 рр. (на матеріалах України). — «Питання історії народів СРСР», вип. 8, 1969; Його ж. Здійснення ленінського плану нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації на Україні. — «Питання історії народів СРСР» вип. 10, 1970; Його ж. Боротьба робітничого класу України за здійснення режиму економії в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926—1928 рр.). — «Вісник Харківського університету», № 62, історія, вип. 5, 1971

чинського і О. А. Бородіна, І. І. Коломійченка³⁶. Змістовні праці про роль профспілок і комсомольських організацій написані М. І. Горлачем, І. Н. Михайловським, М. Михайлюком і І. Федоровим, Н. С. Носковою та іншими³⁷.

Всебічно показано в історіографічній літературі даліше зміцнення і демократизацію Рад, пожвавлення роботи їх секцій, виникнення нових форм залучення трудящих до участі в Радах. Цій темі присвячено статті В. С. Трищенка, В. М. Довгопола, О. Ф. Фрицького, Є. Л. Лозової та інших³⁸.

Партія і уряд завжди, а особливо в 20-х роках, висували робітників і робітниць на адміністративно-господарські посади та в державний апарат. Але дослідники ще не звернули достатньої уваги на це питання. У 1968 р. О. Ф. Яхно опублікував спеціальну статтю про висування трудящих на керівні посади, але вона охоплює лише 1926—1927 роки³⁹.

Шефство міста над селом — це одна із форм зміцнення союзу робітників з селянством. Останнім часом історики багато пи-

³⁶ Ф. Є. Шерстюк. Партиєне будівництво на Україні в 1926—1929 рр. Держполітвидав. К., 1960; П. П. Бачинський, О. А. Бородин. Борьба КП України проти троцькізму за єдність партії (1918—1927 рр.). Політвидав України, 1968; І. І. Коломійченко. Борьба Комуністичної партії України проти троцькістсько-зінов'євського антипартиїного блоку (1926—1927 рр.).— «УІЖ», 1964, № 6; Його ж. Деякі питання ідеологічної роботи КП(б)У в 1926—1929 рр.— «УІЖ», 1966, № 10; Його ж. Діяльність КП України по здійсненню політики соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.).— «УІЖ», 1967, № 7 та ін.

³⁷ М. Горлач. Вказана праця; І. Н. Михайловський. Комсомол України в боротьбі за построєние социализма в СССР (1926—1937 гг.). Львов, 1966; М. Михайлюк, І. Федоров. Ударна бригада соціалістичного наступу (1926—1932 рр.). К., 1960; Н. С. Носкова. Комсомол України — активний помічник Комуністичної партії в проведенні масово-політичної роботи в боротьбі за виконання рішень XIV, XV з'їздів ВКП(б).— Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук КДУ, 1963, № 11.

³⁸ В. С. Трищенко. Борьба КП(б)У за дальший розвиток демократії та зміцнення Рад у період звітно-виборної кампанії 1928—1929 рр.— «Наукові записки КДУ», вип. 4, 1959; В. М. Довгопол. Участь робітничого класу України в перевиборах Рад у 1926—1927 рр.— «Вісник Харківського університету», № 17, історична серія, вип. 1, 1966; Його ж. Дальше зміцнення і демократизація міських та селищних Рад України під час перевиборної кампанії 1928—1929 рр.— «Питання історії народів СРСР», вип. 6, 1969; Його ж. Про пожвавлення роботи міських Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.).— «Питання історії народів СРСР», вип. 4, 1967; О. Ф. Фрицький. Про виникнення й розвиток деяких форм діяльності міських Рад і їх органів на Україні у 20-і роки.— «УІЖ», 1966, № 10; Є. Л. Лозова. Комуністична партія України — організатор удосконалення форм і методів роботи міських та селищних Рад республіки в 1926—1929 рр.— «Наукові праці з історії КНРС», вип. 13, 1967; Її ж. Про участь сільських і селищних Рад України в культурному будівництві (1926—1929 рр.).— «УІЖ», 1968, № 2.

³⁹ О. Ф. Яхно. Діяльність партійних організацій України по висуванню робітників на адміністративно-господарські посади та в державний апарат у перші роки соціалістичної індустріалізації країни.— «Наукові праці з історії КНРС», вип. 23, 1968.

шуть про цю важливу діяльність партії і уряду, зокрема значними є праці Н. П. Спектора⁴⁰. Здійсненню шефства міста над селом на Україні в 1926—1929 рр. присвятили свої праці І. М. Михайловський, І. З. Орел, Б. М. Барак, Г. М. Шарлай, В. І. Буряк та інші⁴¹. Але вони зупиняються в основному на організації і відрядженні робітничих бригад на село в 1929 році. Добре, що історики намагаються визначити розмах шефської роботи. Але в літературі зустрічаються занадто суперечливі дані про кількість бригад і робітників у них. Так, І. З. Орел вказує, що на Україні восени 1929 р. було надіслано на село 15 тис. робітників⁴², Г. М. Шарлай⁴³ і М. І. Горлач⁴⁴ пишуть, що таку кількість було надіслано протягом всього 1929 року.

Тільки частково висвітлено розгортання шефства в 1926—1928 роках. В. І. Буряк говорить лише про роль шефства у зміцненні технічної бази сільського господарства. І. З. Орел і І. Михайловський, незважаючи на те, що в назвах їх праць вказано 1926—1929 рр., висвітлюють події в основному 1929 року. У 1926—1928 рр. партія і уряд добилися значного поживлення шефської роботи. Навесні 1928 р. вперше у нашій країні було організовано масове надсилання робітничих ремонтних бригад на село. Тільки у Луганському, Дніпропетровському, Криворізькому і Запорізькому округах у березні—квітні було відряджено на село близько 400 ремонтних бригад, куди входило

⁴⁰ Н. П. Спектор. Партія — організатор шефства робітників над деревнею (1923—1933 гг.). М., 1957; Н. П. Спектор, В. Куликов. Одна цель двух классов. М., 1967.

⁴¹ І. М. Михайловський. Роль шефства міста над селом у дальшому зміцненні союзу робітничого класу і селянства, у прискоренні підготовки умов суцільної колективізації сільського господарства (на матеріалах України). 1926—1929 рр.— «Наукові записки Львівського педагогічного інституту», т. IX, 1958; І. З. Орел. Комуністична партія України — організатор шефства робітничого класу над селом в період підготовки колективізації (1926—1929 рр.).— Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук КДУ. 1960, № 4; Б. М. Барак. Участь робітників України у підготовці і проведенні весняної посівної кампанії 1929 р.— «Вісник Харківського університету», № 17, історична серія, вип. 1, 1966; І і ж. Участь робітників України у підготовці перевиборів сільських Рад у 1928—1929 рр. (за матеріалами України).— «Питання історії народів СРСР», вип. 1, 1965; І і ж. Участь робітників України в перевиборах сільських Рад у 1928—1929 рр.— «Питання історії народів СРСР», вип. 2, 1966; Г. М. Шарлай. Роль робочого класу України в розвертванні масової колективізації в 1929 г. (на матеріалах Днепропетровской области).— Сборник работ аспирантов кафедры истории КПСС, вип. 7, 1962; В. І. Буряк. Шефська допомога робітничого класу селянству України (1926—1929 рр.).— «УІЖ», 1970, № 10 та інші.

⁴² І. З. Орел. Вказана праця, стор. 22.

⁴³ Г. М. Шарлай. КП(б)У — організатор шефської допомоги робітничого класу сільським парторганізаціям (1929 — весна 1930 р.).— «УІЖ», 1966, № 1, стор. 109.

⁴⁴ М. І. Горлач. Роль профспілок України в соціалістичному перетворенні сільського господарства (1929—1930 рр.).— «УІЖ», 1960, № 6, стор. 33.

близько 1000 робітників. Вони подали велику допомогу селянам під час посівної⁴⁵.

У 20-х роках робітничий клас нашої країни виявив надзвичайну активність у боротьбі за мир і зміцнення обороноздатності СРСР. У 1927—1929 рр., коли ускладнилися міжнародні відносини, він постійно підтримував заходи партії і уряду щодо зміцнення Радянської Армії, став ініціатором створення фонду оборони країни. На жаль, цей патріотичний рух трудящих України мало вивчений. У статтях Д. П. Пихи, В. М. Довгопола розповідається лише про діяльність Тсоавіахіму, організацію і проведення «тижнів оборони»⁴⁶.

У перші роки соціалістичної індустріалізації значно посилися інтернаціональні зв'язки пролетаріату. Радянські робітники подавали значну матеріальну допомогу трудящим капіталістичних країн. Але поки що в літературі висвітлено тільки деякі питання цієї теми: обмін робітничими делегаціями, подання матеріальної допомоги англійським страйкарям, китайським революціонерам тощо⁴⁷. Мало сказано і про діяльність Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР)⁴⁸.

Останнім часом опубліковано ряд праць, присвячених жінкам-робітницям, роль яких у соціалістичному будівництві і зокрема у громадсько-політичному житті посилювалася рік у рік. Це змістовні статті Л. Д. Вітрук, Н. І. Гнедишевої та інші⁴⁹, де вказується, що на початку індустріалізації країни праця жінок використовувалася переважно в легкій і харчовій промисловості. Незважаючи на деяке кількісне збільшення жінок-робітниць,

⁴⁵ Див. В. М. Довгопол. Шефство робітників України над селом в 1926—1928 рр.—«Питання історії народів СРСР», вип. 7, 1968.

⁴⁶ Д. П. Пиха. Діяльність партійних організацій за зміцнення Радянських Збройних Сил (1924—1928 рр.).—«УІЖ», 1962, № 6; Його ж. Патріотичні товариства сприяння Червоній Армії в обороні СРСР на Україні.—«УІЖ», 1967, № 8; В. М. Довгопол. Боротьба робітників України за зміцнення обороноздатності країни в перші роки соціалістичної індустріалізації.—«Питання історії народів СРСР», вип. 9, 1970.

⁴⁷ Ю. Т. Кілерман. Солідарність України з страйкарями Англії в 1926 р.—«УІЖ», 1966, № 5; О. Ф. Осетров. Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924—1927 рр.).—«УІЖ», 1966, № 8; Його ж. Из истории дружеских связей советского и китайского народов (1924—1927 гг.).—«Вопросы истории», 1957, № 12.

⁴⁸ В. М. Довгопол. З історії Міжнародної організації допомоги борцям революції на Україні в 20-х роках.—«Питання історії народів СРСР», вип. 12, 1971.

⁴⁹ Л. Д. Вітрук. Участь жінок в промисловому будівництві на Україні (1926—1929 рр.).—«УІЖ», 1965, № 3; Її ж. Про громадсько-політичну діяльність робітниць України в 1926—1932 рр.—«УІЖ», 1965, № 12; Її ж. Підвищення загально-освітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926—1932 рр.—«УІЖ», 1967, № 3; Н. І. Гнедишева. Діяльність компартії України щодо залучення жінок до промислового виробництва в роки першої п'ятирічки.—«Вісник Харківського університету», № 27, серія—історія КПРС, вип. 4, 1967.

питома вага їх була майже однаковою протягом 1926—1929 років. Масове залучення жінок на виробництво вперше спостерігається тільки в 30-х роках.

Значно менше привертають дослідників питання кількісних і якісних змін у складі робітничого класу. Так, у працях Л. С. Рогачевської, О. Б. Слуцького лише частково розглядаються соціальні, національні, вікові та інші зміни в складі робітників протягом 1926—1929 років. Останнім часом покладено початок дослідженню джерел і форм поповнення рядів робітничого класу в ці роки⁵⁰.

У 1926—1929 рр. партія і уряд докладали немало зусиль, щоб піднести культурно-технічний рівень робітничого класу. Успішно діяла мережа загальноосвітньої і професійно-технічної освіти; рік у рік підвищувався рівень кваліфікації робітників. Досвід, набраний у цій справі в другій половині 20-х років, мав велике значення у боротьбі за піднесення культурно-технічного рівня і в наступні роки соціалістичного будівництва. Проте цей досвід вивчено недостатньо, зокрема мало досліджено питання про боротьбу з неписьменністю серед робітників⁵¹. Підвищення кваліфікації робітників показано тільки в окремі роки або на деяких підприємствах і в галузях⁵². Деякі відомості про піднесення технічного і кваліфікаційного рівня в 1928—1929 рр. можна знайти у цінній монографії Н. А. Мілюкової, яка охоплює першу п'ятирічку⁵³.

⁵⁰ В. М. Довгопол. До питання про джерела поповнення робітничого класу Української РСР в 1926—1929 рр.— «Тезиси докладов республиканской конференции». «История рабочего класса УССР в период социализма» 12—14 апреля 1967 г., X., 1967; В. Є. Лобурець. Поповнення рядів робітничого класу України в 1926—1932 рр.— «Питання історії народів СРСР», вип. 8, 1969.

⁵¹ О. Б. Слуцький. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.). АН УРСР, 1957; А. П. Тендерес. Стан роботи партійних організацій по ліквідації неписьменності трудящих Радянської України на кінець 1929 р.— «Наукові записки Київського педагогічного інституту. Кафедра суспільних наук», т. 23, 1956.

⁵² В. М. Довгопол. Підготовка кваліфікованих кадрів робітників для промисловості Української РСР у 1926—1929 рр.— Велика Жовтнева соціалістична революція—корінний поворот в історії українського народу. Тези виступів до сесії Наукової ради АН УРСР. К., 1966; О. Ф. Яхно. Керівництво партійних організацій підготовкою кваліфікованих кадрів для соціалістичної промисловості в перші роки індустріалізації (1926—1927 рр.).— 36ірінник наукових праць викладачів і аспірантів кафедри історії КПРС Київського університету, вип. 3, 1958; А. Д. Мацьна. Партійная організація ХПЗ в боротьбе за подъем культурно-техніческого уровня рабочих (1921—1927 гг.).— «Труды кафедры истории КПСС Харьковского университета», т. 9, 1961; Е. Б. Карцовник. Підготовка кадрів на Дніпробуді (1927—1932 рр.).— «УІЖ», 1960, № 6.

⁵³ Н. А. Мілюкова. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932 рр.). Держполітвидав, К., 1960.

Лише епізодично досліджувалось питання про підвищення політичної свідомості робітничого класу України, роль партії і громадських організацій у цій справі. У статтях В. П. Чумаченко і І. Л. Цоніфа, А. П. Виноградова йдеться про культурно-масову роботу серед робітників⁵⁴, Є. П. Бондаря — про значення преси в соціалістичному будівництві, В. П. Цветкова — про робкорів, О. О. Шимона — про розвиток радянського кіно, М. Р. Плющ — про агітаційно-масову роботу тощо⁵⁵.

Мало ще зроблено щодо висвітлення матеріального становища робітничого класу. Окремі аспекти цього питання розглядаються в загальних історичних і економічних працях, присвячених історії робітничого класу України в перші роки індустріалізації, а також в статті В. О. Ветрова⁵⁶. Дещо краще висвітлено боротьбу партії і робітничого класу з безробіттям, яке повністю було ліквідовано в 1930 році⁵⁷.

Отже, радянські історики та економісти досягли певних успіхів у дослідженні історії робітничого класу СРСР і УРСР у період перших років соціалістичної індустріалізації. Але ще й сьогодні у вивченні цієї проблеми є великі прогалини. Історична наука ще не має узагальнюючої монографії, яка б повно і всебічно проаналізувала стан і діяльність робітничого класу України в 1926—1929 роках.

Докладніше висвітлено виробничу діяльність робітничого класу, його боротьбу за підвищення продуктивності праці, реконструкцію промисловості. Але слабо узагальнено досвід гро-

⁵⁴ В. П. Чумаченко, І. Л. Цоніф. Коммунистическая партия — организатор культурного строительства на Украине в первые годы индустриализации (1926—1929 гг.). — Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма. Днепропетровск, 1967; А. П. Виноградов. З історії культурного будівництва на Україні в першому році першої п'ятирічки (на матеріалах Кривбасу). — «Учені записки Харківського бібліотечного інституту», вип. III, X, 1957.

⁵⁵ Є. П. Бондар. З історії радянської преси на Україні (1917—1932 рр.). — «Наукові записки Київського університету», т. 16. Збірник факультету журналістики, вип. 3, 1957; В. П. Цветков. Рабочие корреспонденты — активные помощники Коммунистической партии Украины в осуществлении социалистической индустриализации (1926—1929 гг.). — «Ученые записки ХГУ. Труды кафедры истории КПСС», т. 10, 1962; О. О. Шимон. Развитие украинского радянского кино (1926—1929 гг.), X, 1963; М. Р. Плющ. Агитационно-массовая работа КП(б)У среди рабочего класса в период между XIV та XV з'їздами партії. — «УІЖ», 1968, № 11.

⁵⁶ В. О. Ветров. Зростання матеріального добробуту і культурного рівня робітничого класу України за роки першої п'ятирічки. — «Учені записки Харківського бібліотечного інституту», вип. III, 1957.

⁵⁷ К. И. Суворов. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917—1930 гг.). «Мысль», М., 1968; В. М. Довгопол. Ліквідація безробіття — велике завоювання Жовтневої соціалістичної революції. — «Питання історії народів СРСР», вип. 5, 1968; В. Є. Лобурець. Подолання безробіття на Україні — велике завоювання соціалізму (1921—1930 рр.). — «УІЖ», 1971, № 2.

мадсько-політичної активності робітничого класу. На дослідників чекають такі важливі проблеми, як джерела і форми поповнення робітничого класу України в перші роки соціалістичної індустріалізації, боротьба партії і уряду за підвищення культурно-технічного рівня робітників, поліпшення їх матеріального добробуту та інші. Тільки всебічне вивчення життя і діяльності робітничого класу дає можливість по-справжньому зрозуміти і оцінити масовий героїзм у боротьбі за індустріалізацію країни.

КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО В 1917—1927 РОКАХ НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В. І. Бутенко

Розпочавшись невдовзі після Великої Жовтневої соціалістичної революції, колгоспний рух на 1927 рік пройшов два етапи. Перший (1917—1920 рр.) припадає на час громадянської війни, другий (1921—1927 рр.) — на період непу. Завершуючи перше десятиріччя колгоспного будівництва, другий етап безпосередньо передував періодові підготовки масової колективізації в 1928—1929 роках.

Кожному з цих етапів були притаманні свої специфічні риси, свої закономірності, зумовлені розстановкою класових сил на селі, економічним становищем, соціально-економічною політикою Радянської держави, розвитком кооперації та історичним досвідом самого колгоспного будівництва.

Перше десятиріччя колгоспного будівництва широко висвітлено в нашій літературі, причому перші наукові праці з'явилися ще в 20-х роках. В наш час вийшли історіографічні огляди, присвячені колгоспному будівництву в СРСР. Це — статті А. Ф. Чмиги та А. М. Чинчикова¹. Їх автори аналізують кілька праць з історії колгоспного будівництва на Україні. Вагомим внеском в історіографію проблеми є стаття П. М. Денисовця, надрукована в 1965 році². Спеціально присвячена істо-

¹ А. Ф. Чмыга. История колхозного движения до сплошной коллективизации (1917—1929 г.) в советской историографии. — Очерки по историографии советского общества. М., 1967; А. М. Чинников. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР. — Некоторые проблемы истории советского общества. М., 1964.

² П. М. Денисовець. Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в перші роки непу. — «Український історичний журнал», 1965, № 9.

ріографії колгоспного будівництва на Україні, ця робота аналізує літературу, де йдеться про колгоспне будівництво перших років непу. Змістовна в цілому робота П. М. Денисовця викликає, проте, ряд критичних зауважень. Так, не можна погодитися з думкою автора, що значні історіографічні праці з'явилися лише в післявоєнні роки, бо вже у 20-х роках вийшли цінні дослідження з історії колгоспного будівництва на Україні.

Основна література з історії соціалістичного перетворення сільського господарства республіки надрукована у післявоєнний час, і це значною мірою вплинуло на вивчення проблеми. Та, на жаль, майже в усій цій літературі відсутні історіографічні огляди. Виняток становлять лише праці П. М. Денисовця і І. Х. Ганжі³. Ігнорування історіографічної спадщини приводить до численних повторень одних і тих же положень, висновків і навіть цифрового матеріалу. Більш того, випадають з поля зору досягнення історіографії попередніх років, і повторюються її помилки.

Початок вивчення проблеми припадає на 20-і роки, коли соціалістичну перебудову села висвітлювали сучасники даного етапу колгоспного будівництва, і, природно, що їх дослідження відзначались публіцистичним характером. Історики та економісти того часу підходили до колгоспного будівництва 20-х років, як до незавершеного процесу, бо писали свої праці до початку масової колективізації сільського господарства. Саме такий характер мають дослідження І. Конюкова, С. Терлецького, О. Лозового, В. Сузименка, О. Онуфрієва, М. Скрипник, О. Шліхтера, В. Целларіуса та інших авторів 20-х років⁴.

За нашими неповними підрахунками, до такого роду літератури можна віднести понад сімдесят праць, що стосуються безпосередньо України. Важливо, що автори 20-х років широко використовували статистику, яка в 40—60 роках знову стала основою досліджень з історії колгоспного будівництва.

Значним внеском в історіографію досліджуваної нами про-

³ П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр., Х., 1969. І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні. К., 1960.

⁴ І. А. Конюков. Колективне земледіліє. Из итогов четырехлетнего опыта. М., 1925. С. Терлецький. Дифференціація українського крістьянства і колхозы.— «На аграрном фронті», 1925, № 2. О. Лозовий. Колективне господарство на Україні.— «На аграрном фронті», 1926, № 2. В. Сузименко. Состояние и динамика колхозного строительства на Украине.— «На аграрном фронті», 1926, № 5—6. О. Онуфрієв. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарських колективів на Україні. Х., 1926. М. Скрипник. Обзор современного состояния коллективов.— «На аграрном фронті», 1926, № 5—6. О. Шліхтер. Шляхи розвитку сільського господарства та колективізації. Х., 1928.

блеми є офіційні видання 20-х років⁵. Поруч з багатим статистичним матеріалом в них зроблено також важливі наукові узагальнення з питань диференціації селянства, передумов і розвитку колгоспного руху та організаційно-господарського стану колгоспів.

Нарешті в 20-х роках опублікували праці, цінні матеріали і узагальнення деякі науково-дослідницькі заклади. Це насамперед робота Полтавського сільськогосподарського технікуму, джерелом для якої стали матеріали обстеження 17 районів України⁶.

Великий вклад у висвітлення історії колгоспного будівництва внесли спеціальні журнали сільськогосподарської кооперації, які видавались на Україні уже з 1918 року, особливо «Коопероване село», що виходив у 1923—1928 роках. Звичайно, ці журнали слід розглядати перш за все як виключно багате джерело фактичного матеріалу, але в них опубліковано немало теоретичних і історико-публіцистичних статей. На жаль, цей матеріал досі використовується в історичній літературі дуже мало.

З 30-х років починається новий етап у вивченні першого десятиріччя колгоспного будівництва на Україні. Тепер історики підходять до нього, як до завершального процесу. Зникли елементи публіцистики з історичних праць, поруч з статистичним матеріалом джерелом досліджень стали також архівні фонди.

За минулі десятиріччя вийшло чимало робіт, але майже всі вони присвячені колгоспному будівництву періоду непу і, як правило, охоплюють період відбудови народного господарства, тобто 1921—1925 роки. Це, до речі, стосується і літератури всесоюзного масштабу.

Значним археографічним внеском у висвітлення проблеми стало видання в 1962—1965 роках фундаментальної праці, що охоплює період 1917—1932 років⁷.

Аналізуючи літературу в історичній послідовності, ми перш за все звернемось до робіт, присвячених колгоспному будівництву в період громадянської війни. Звичайно, рамки невеликої статті дають змогу проаналізувати тільки найзначніші в історіографічному відношенні роботи. Цей відбір зробити легко, бо праць згаданому періоду присвячено небагато, і майже всі вони написані в 40—60-і роки.

⁵ Ітоги аграрної революції на Україні. Х., 1923; Соціалістичне будівництво у сільському господарстві. Х., 1928; Будівництво колгоспів на Україні. Х., 1929; Колхозное движение на Украине. Х., 1929 та інші.

⁶ Труди кабінету колективізації сільського господарства, Харків — Полтава, 1928.

⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. 1; Колгоспне будівництво на Україні (1917—1927). К., 1962; Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. II. Здійснення суцільної колективізації на Україні (1927—1932). К., 1965.

У 1952 році вийшла стаття М. А. Рубача — перше дослідження про колективізацію в листопаді 1917 — березні 1919 років⁸. Автор розглядає діяльність партійних організацій і земвідділів України по створенню перших колективних господарств. Він наводить дані, які свідчать про рівень колгоспного руху в різних районах, підкреслюючи фактори, що зумовлювали його, а саме — час встановлення Радянської влади, вплив промислових центрів та ряд інших.

Виключну цінність становить скрупульозний підрахунок колективних господарств, яких автор налічує понад 30. Це повністю спростовує попереднє уявлення про відсутність на Україні колгоспів у перші місяці Радянської влади. Важливим є аналіз перших статутів комун та артілей. Матеріали вказаної статті ґрунтовніше аналізуються потім у монографії М. А. Рубача, опублікованій у 1956 році⁹.

Цей же період колгоспного будівництва коротко висвітлений у статті І. Х. Ганжі, І. І. Слинька, П. В. Шостака, яка вийшла в 1963 році¹⁰. Автори вважають, що на початок 1918 року на Україні було 40 колективних господарств, але, на жаль, не наводять джерел цих відомостей.

У 1954 році опублікована робота І. Л. Шермана¹¹. У цій праці проаналізовано великий конкретно-історичний матеріал, залучений з архівних фондів, газет, статистичних і офіційних видань; показано діяльність центральних органів у справі пропаганди і організації колективного землеробства в 1918—1920 роках. Важко, правда, погодитись з автором, що викривлення у проведеної аграрної політики були лише ворожими діями. У статті зроблена спроба підрахувати число колективних господарств у 1919—1920 роках. Аналізуючи різноманітні джерела, І. Л. Шерман дійшов висновку, що кількість колгоспів була значно більшою, ніж про це сказано в офіційних документах, і на початок 1920 року становила близько 500.

У 1960 році вийшла праця І. Х. Ганжі — перша монографія з історії колгоспного будівництва на Україні в роки громадянської війни¹². Тут досить широко використані архівні фонди і періодична преса. Розглядаючи колгоспне будівництво за основ-

⁸ М. А. Рубач. Перші кроки колективного землеробства на Україні (листопад 1917 — березень 1918). — Наукові записки Інституту історії АН УРСР, 1952, № 4.

⁹ М. А. Рубач. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. К., 1956.

¹⁰ Див. зб. «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках». М., 1963.

¹¹ І. Л. Шерман. Колгоспне будівництво на Україні в період громадянської війни. — «Наукові записки Харківського педінституту», т. XV, Харків, 1954.

¹² І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні. К., 1960.

ними етапами громадянської війни на Україні, автор розкриває своєрідність і складність історичних умов цього руху в 1918—1920 роках. Він наводить досить значний матеріал, який характеризує політику партії щодо розвитку соціалістичних форм землеробства і організаторську діяльність місцевих партійних, радянських, земельних органів і КНС у справі організації колективних господарств. Праця здебільшого присвячена 1920 року.

Колгоспний рух на Україні І. Х. Ганжа показує на фоні розвитку соціалістичних форм сільського господарства в Росії. Автор зробив досить детальний підрахунок колективних господарств на 1919 і особливо на 1920 рік. Він вважає, що 1921 року на Україні було понад 600 колективних господарств, хоча не приводить показників про кількість різних форм сільськогосподарських об'єднань.

У монографії І. Х. Ганжі вперше зроблена спроба показати організаційно-господарський розвиток колгоспів в 1919—1920 роках. Автор наводить деякі переконливі дані про соціальний склад колгоспів, їх забезпеченість землею, інвентарем, про урожайність. Однак ці відомості взяті головним чином із статутів різних форм сільськогосподарських об'єднань, до того ж вони вибіркові, а тому не дають повного уявлення про колгоспне будівництво під час громадянської війни на Україні. Як і в праці І. Л. Шермана, у монографії І. Х. Ганжі не названі імена перших діячів колгоспного руху на Україні.

Таким чином, зроблені лише перші спроби вивчення колгоспного будівництва на Україні в роки громадянської війни. На історика чекає копітка робота по виявленню і аналізу матеріалів, що характеризують розвиток та своєрідність колгоспного руху в окремих районах України, їх організаційно-господарський розвиток.

Набагато глибше і різнобічніше досліджена історія колгоспного будівництва в період непу як по Україні в цілому, так і по окремих губерніях. Крім праць загального характеру, є роботи, присвячені діяльності партійних організацій, КНС, кооперації, організаційно-господарському розвитку колгоспів та іншим темам. Багато робіт висвітлюють історію колгоспного будівництва на Україні в окремих її районах.

Однак серед цієї літератури майже відсутні матеріали, що стосуються 1926 і почасти 1927 років. Трапилось це тому, що вся вказана література присвячена періоду відбудови народного господарства, і лише в деяких працях є дані, що відносяться до 1926—1927 років. При цьому ніхто з авторів навіть не робить спроби довести, чим відрізняються 1926—1927 роки від попередніх з точки зору закономірностей самого колгоспного будівництва. Що стосується індустріалізації, початок якій поклав 1926 рік, то вона, без сумніву, не могла відразу ж позначитись на колгоспному будівництві, і, отже, 1926 рік не міг ста-

ти початковим роком якісно нового періоду. Великим недоліком було зайве захоплення багатьох авторів статистичним матеріалом, що призводило до недостатнього використання фактичного матеріалу. Звідси переобтяження робіт загальними цифрами, відсутність імен, бідність фактів. У таких працях мало показана жива історія, соціальні конфлікти і суперечності, діяльність організаторів і трудівників перших колгоспів.

Цій літературі властиві також інші недоліки, на деякі з них вказували Г. Ф. Чмига, П. М. Денисовець у своїх змістовних історіографічних статтях.

Найбільш вагомим внеском у досліджувану тему є монографії Г. Ф. Чмиги і П. М. Денисовця¹³. У роботі Чмиги вперше подано широкий нарис колгоспного будівництва на Україні в 1921—1925 роках. Важливо, що автор вперше використовує спогади ветеранів колгоспного руху. В роботі вперше також детально висвітлена керівна роль партії, діяльність партійних організацій і класова боротьба на селі у зв'язку з колгоспним рухом.

Автору можна зробити докір за недостатнє використання статистичних, архівних матеріалів, відсутність показу динаміки колгоспного руху і організаційно-господарського розвитку колгоспів. На жаль, Г. Ф. Чмига, як і більшість інших авторів, нічого не говорить про попередній внесок в історіографію колгоспного будівництва.

У монографії П. М. Денисовця розкриті історичні умови і своєрідність колгоспного руху в основних сільськогосподарських районах України. Праця П. М. Денисовця відзначається глибоким аналізом диференціації селянства і організаційно-господарського розвитку колгоспів. Цей автор і деякі інші вважають, що введення непу викликало спад колгоспного руху. Однак наведені ним дані заперечують цю думку.

Отже, колгоспне будівництво в 1921—1925 роках знайшло широке висвітлення в літературі. На чергу дня мають стати глибокі дослідження з історії колгоспного будівництва в окремих районах країни. В них слід узагальнити і проаналізувати великий і новий конкретно-історичний матеріал, що висвітлює всі сторони колгоспного будівництва в даному районі і діяльність організаторів та учасників колгоспного руху. Необхідно також заповнити прогалину у вивченні колгоспного будівництва в 1926—1927 роках. На цій основі в майбутньому можуть з'явитися синтетичні праці з історії підготовки соціалістичної реконструкції сільського господарства України.

¹³ Г. Ф. Чмига. Очерки по истории колхозного движения на Украине. 1921—1925 гг. М., 1959; П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Харків, 1969.

БРЕСТСЬКИЙ МИР В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

(середина 30-х — перша половина 50-х років)

М. З. Бердуга

Брестський мир — один з найважливіших етапів в історії Радянської держави, який, за визначенням В. І. Леніна, знаменував «поворотний пункт у розвитку російської і не тільки російської, а й міжнародної революції»¹.

Виключно важливе значення для вивчення історії Бреста мають роботи В. І. Леніна. Саме В. І. Ленін є першим істориком Брестського миру, він дав глибокий, всебічний аналіз цього історичного етапу. Вже у 20-і роки радянська історична наука дістала таку основоположну базу, як перше видання творів В. І. Леніна, куди ввійшли численні документи, що відносяться безпосередньо до історії Бреста. Велике значення для подальшого плідного вивчення цього періоду мала публікація документів і матеріалів², мемуарної літератури³, спеціальних робіт⁴.

У 30-і — 50-і роки, незважаючи на вплив культу особи, вивчення історії Брестського миру тривало і знайшло широке висвітлення в журнальних статтях та монографіях.

Остаточо були розгромлені антиленінські погляди троцькістів та правих опортуністів, утвердилась марксистсько-ленінська концепція історичного процесу, були поставлені майже всі найважливіші проблеми історії перших років існування Радянської держави, в тому числі й проблема Брестського миру.

Однак досі ще немає спеціальних історіографічних робіт по даній проблемі. Автор статті робить спробу розглянути вивчення історії Брестського миру в радянській історіографії середини 30-х — першої половини 50-х років.

У досліджуваній період вийшло декілька збірників документів, присвячених історії Жовтня, громадянській війні та іноземній інтервенції. Містили вони і цілий ряд матеріалів, що стосу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 144.

² Протоколи засідань ВЦІК II созыва. М., 1918; Стенографический отчет IV Чрезвычайного Всероссийского съезда Советов. М., 1920; Мирные переговоры в Брест-Литовске, т. 1, М., 1920; Брест-Литовская конференция. Заседания экономической и правовой комиссий. М., 1923 та ін.

³ Л. Ступоченко. В Брестские дни. — «Пролетарская революция», № 4 (16), 1923; А. Иоффе. Брест-Литовск. — «Новый мир», № 6, 1927 та ін.

⁴ М. П. Павлович (Вельтман). Брестский мир и условия экономического возрождения России. 1918; И. Майский. Внешняя политика РСФСР (1917—1922 гг.). М., 1922; В. Волковичер. Брестский мир. М., 1928; А. Ильин-Женевский. Брестский мир и партия. — «Красная летопись», № 1 (25), 1928 та ін.

валися Брестського миру⁵. Ці матеріали відображали героїчну боротьбу радянського народу з інтервентами в період Бреста на місцях, викривали імперіалістичні плани Четверного союзу, показували справжнє обличчя німецького уряду, буржуазних націоналістів України. З появою нових документів, що відбивали боротьбу в період Бреста на місцях, значно поповнилась джерелознавча база.

З мемуарної літератури цих років заслуговують на увагу робота Ллойд Джорджа та архів полковника Хауза⁶.

Проблема Бреста знайшла широке висвітлення в ряді загальних праць, присвячених подіям, пов'язаним з історією Брест-Литовських переговорів, зовнішньополітичної діяльності Радянської держави в перші роки її існування⁷.

Особливе місце в цей період посідають спеціальні дослідження з історії Бреста. У 1936 році вийшла робота В. Соріна⁸, де на основі праць В. І. Леніна, архівного та документального матеріалу вперше висвітлюється діяльність вождя революції від початку Брест-Литовських переговорів до анулювання Брестського миру. Зосередивши увагу на найважливіших аспектах цієї діяльності, автор показує, як у надзвичайно складній, чреватій величезною небезпекою міжнародній та внутрішній обстановці, мудра та далекозора політика В. І. Леніна вивела Росію з кривавої імперіалістичної війни. В. Сорін справедливо підкреслює, що історія знає небагато моментів, які можна було б порівняти з епохою Брест-Литовського миру, епохою виходу нашої країни з тисків імперіалістичних війн. Автор показує велич В. І. Леніна, як мислителя, вождя, революціонера, який в революційному настрої мас знайшов матеріал для розвитку теорії,

⁵ Крах германской оккупации на Украине. М., 1936; Документы по истории гражданской войны в СССР, т. I. М., 1940; В защиту социалистического отечества. Сборник документов. М., 1941; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. М., 1942; Разгром немецких захватчиков в 1918 году. М., 1943 та ін.

⁶ Д. Ллойд Джордж. Военные мемуары, т. 5. М., 1938; Архив полковника Хауза, т. III. М., 1939.

⁷ И. И. Минц. Борьба за упрочение Советской власти. Брестский мир. М., 1940; Б. Е. Штейн. Внешняя политика СССР (1917—1923 гг.). М., 1945; История дипломатии. т. II, М., 1945; Г. А. Деборин. Международные отношения и внешняя политика СССР (1917—1929 гг.). М., 1942; Иого ж. Международные отношения и внешняя политика СССР (1917—1945 гг.), вып. I. М., 1946; Иого ж. Советская внешняя политика в первые годы существования Советского государства 1917—1920 гг. М., 1951; А. Е. Кунина. Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917—1920 гг. М., 1951. (Друге доповнене видання вийшло в 1954 р.); А. Березкин. Американский империализм — заклятый враг Советского государства. М., 1951; Иого ж. США — активный организатор и участник интервенции против Советской России (1918—1920 гг.). М., 1952. (Перше видання вийшло у 1949 р.); Н. Рубинштейн. Внешняя политика Советской России в период Великой Октябрьской социалистической революции (1917—1918 гг.), М., 1950 та ін.

⁸ В. Сорин. В. И. Ленин в дни Бреста. М., 1936.

для обґрунтування стратегії і тактики більшовицької партії в конкретних умовах. У цій роботі йдеться також і про величезні зусилля В. І. Леніна по створенню регулярної Червоної Армії. Хоч автору не вдалося з вичерпною повнотою розкрити всі сторони багатогранної діяльності вождя в дні Бреста, але сама постановка цього питання має велике значення для глибокого і всебічного дослідження ленінської спадщини.

У 1938 році виходить ряд ювілейних статей, присвячених непримиренній боротьбі В. І. Леніна з «лівими комуністами» і троцькістами на VII з'їзді партії та IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад⁹. Значно ширше гостра внутріпартійна боротьба в період Бреста показана в статтях В. Ігнат'єва і С. Роніна¹⁰. В. Ігнат'єв, спираючись на роботи В. І. Леніна та документальний матеріал, викриває дії «лівих комуністів» у МК та МОБ (Московське Обласне Бюро) ЦК РСДРП(б), яке перетворилося в організаційний центр «лівих комуністів». Значне місце автор відводить висвітленню діяльності Я. М. Свердловського, завдяки якій Московська обласна партійна конференція 4 березня 1918 р. більшістю голосів схвалила і затвердила ленінську резолюцію про негайне укладення миру. Це і був початок повного розгрому «лівих комуністів» не тільки в Москві, а й в інших містах. На конкретних прикладах автор показує, як «ліві комуністи» та троцькісти в союзі з «лівими» есерами після VII з'їзду партії перейшли до відкритої боротьби проти ленінської політики миру.

У згаданій статті С. Роніна дається загальна характеристика періоду від перемоги Жовтня до анулювання Брестського договору. Читач дістає цільне уявлення про боротьбу В. І. Леніна і партії більшовиків за укладення Брестського миру. С. Роніну вдалося висвітлити основні моменти Брест-Литовських переговорів, а також багато питань міжнародного і внутрішнього життя Радянської республіки. Показуючи хижацький характер німецького імперіалізму в період Брестських переговорів, автор відзначає, що він вже з самого початку переговорів перейшов до відкритої анексіоністської, ультимативної політики щодо Радянської республіки. У статті наводиться цікавий матеріал про стан нашої армії на час мирних переговорів, яку автор характеризує, як величезний, стомлений натовп людей, об'єднаний прагненням

⁹ Р. Маркова. VII съезд РСДРП(б).— «Исторический журнал», № 3, 1938; В. Носов. 20-летие VII съезда партии (1918—1938).— «Книга и пролетарская революция», № 3, 1938; И. Михеев. 20-летие исторической речи В. И. Ленина на Чрезвычайном IV Всероссийском съезде Советов.— «Книга и пролетарская революция», № 3, 1938 та ін.

¹⁰ В. Игнат'ев. Московские большевики в борьбе против «левых коммунистов» и троцкистов в период Бреста.— «Пропагандист», № 8, 1938; Иого ж. Московская партийная организация «левых коммунистов» и троцкистов в период Бреста.— «Исторический журнал», № 9, 1939; С. Ронин. Победа ленинской политики завоевания передышки.— «Исторический журнал», № 2, 1938.

миру. Значне місце відводиться боротьбі В. І. Леніна на VII з'їзді партії і IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад з «лівими комуністами» і троцькістами.

Автор підкреслює, що боротьба дрібнобуржуазних партій проти ратифікації Брестського договору по суті була боротьбою за владу¹¹. У статті робиться висновок, що період боротьби за Брестський мир, боротьби за перепочинок, являє собою один з найбільш критичних моментів в історії існування Радянської держави¹².

Не всі питання в роботі С. Роніна висвітлюються з необхідною повнотою і правильно. На цій, як і на інших статтях, позначився вплив культу особи.

Певний інтерес становить робота І. Д. Мельникова¹³. Спираючись на роботи В. І. Леніна, залучаючи великий документальний матеріал, зокрема матеріали рейхстагу (стенографічні звіти та публікації слідчої комісії, яка майже 10 років займалася вивченням причин краху Німеччини в період Бреста), автор вперше ставить питання про тодішнє внутріполітичне становище Німеччини. На конкретному матеріалі показано ставлення до Брестського миру різних політичних угруповань. І. Д. Мельников акцентує увагу на тому, що у «верхах» Німеччини на цей період дійсне співвідношення сил різко змінилося на користь воєнної партії. Свідченням цьому є той факт, що саме в період мирних переговорів, аж до 19 лютого 1918 року рейхстаг не засідав, а надав свої повноваження Верховному командуванню.

У статті підкреслюється, що позиція німецької «мирної делегації» у Брест-Литовську була визначена задовго до початку переговорів. Це особливо добре видно з німецької преси цього періоду, яка морально готувала «загальну думку» до акту грабежу й насильства, що повинен був здійснитися в Брест-Литовську.

Говорячи про назрівання революції в Німеччині і початок революційних виступів, автор справедливо відзначає їх тісний зв'язок з подіями в Брест-Литовську. Вони були протестом німецьких робітників проти актів насильства й грабежу на сході, а січневий страйк 1918 року — першим великим «плодом» Брест-Литовського грабежу¹⁴.

І. Д. Мельников дійшов висновку, що кризисне становище, в якому перебував державний апарат імперії навесні—влітку

¹¹ С. Ронін. Вказ. робота, стор. 35.

¹² Там же, стор. 37.

¹³ І. Д. Мельников. Брест-Литовський мир и «верхи» гогенцоллерновской империи. — «Труды исторического факультета Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко», т. I, 1940.

¹⁴ Там же, стор. 125.

1918 року; зумовлювалось як военними невдачами на Заході, так і Брестом.

Отже, Брестський мир замість зміцнення воєнного, політичного та економічного становища бісмарковсько-гогенцоллернівської імперії прискорив назрівання кризи «верхів», наблизив крах імперії.

В роки Великої Вітчизняної війни виходить ряд статей, присвячених розкриттю хижацького характеру німецького імперіалізму¹⁵.

Становить інтерес стаття Ф. Нотовича. Вона написана на основі документальних матеріалів радянських та зарубіжних архівів. У ній викривається авантюристична діяльність Людендорфа та Гінденбурга, які неодноразово порушували Брестський договір, дається яскрава картина хижацької політики німецького імперіалізму в період Бреста. Значне місце автор відводить процесу розкладу німецької армії до осені 1918 року.

Привертає увагу робота Б. Воліна. Використовуючи праці В. І. Леніна та архівний матеріал, автор показує героїчну боротьбу московського пролетаріату в дні Бреста, його згуртованість навколо РНК і РКП(б) на чолі з В. І. Леніним. Він підкреслює, що кількість добровольців, які записалися до Червоної Армії, на кінець 1918 року досягла понад 20 тисяч чоловік¹⁶.

Більш глибокі дослідження з історії Брестського миру з'являються в кінці 40-х на початку 50-х років¹⁷.

Значний інтерес становить монографічне дослідження І. К. Коблякова, де вперше в історичній літературі подано стислий нарис радянсько-німецьких відносин в період від укладення Брестського договору до підписання Рапалльського миру. На основі архівних матеріалів, особливо з фондів Німеччини, автор показує величезну витримку Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним, який робив все для того, щоб не дати приводу Німеччині для зриву мирного перепочинку. Він викриває агресивну політику німецького імперіалізму, який і при наявності «мирного» Брестського договору робив все, щоб знищити Радянську владу, розчленувати Росію й закабалити радянський народ.

І. К. Кобляков показує, що в цей час між правлячими класами і партіями Німеччини були істотні розбіжності та коливання, які зумовлювалися економічними інтересами різних груп

¹⁵ Ф. Нотович. Разгром Четверного союза в 1918 году.— «Исторический журнал», № 7—8, 1941; Б. Волин. Пролетарская Москва в феврале 1918 года.— «Исторический журнал», № 7—8, 1941; И. Минц. Стенограмма лекций, прочитанных в Высшей партийной школе при ЦК ВКП(б) в 1940—1941 гг. М., 1941 та ін.

¹⁶ Б. Волин. Вказ. робота, стор. 39.

¹⁷ История дипломатии, т. 2, М.—Л., 1945; И. К. Кобляков. От Бреста до Рапалло. М., 1954 та ін.

німецької буржуазії. Крім того, автор зазначає, що вихід з політичної кризи в країні правлячі кола в Німеччині знайшли у зговорі з імперіалістами США та Антанти й у розриві (в листопаді 1918 року) дипломатичних відносин з Радянською республікою. Ці дії, за визначенням автора, є завершальним актом правлячих кіл Німеччини щодо зговору з американським та англо-французьким імперіалізмом, в союзі з яким вони прагнули знищити Радянську державу. І. Кобляков підкреслює, що Брестський мир і вихід Радянської республіки з війни в той час, коли збройна боротьба двох імперіалістичних групувань досягла свого найвищого напруження, сприяли зміцненню міжнародного становища країни Рад. Сам факт укладення Брестського миру автор трактує як поразку американо-антантівського блоку імперіалістів¹⁸.

Визначаючи суть відносин між Радянською республікою і Німеччиною в період від укладення Брестського миру, автор вірно виділяє два основних моменти:

неухильне зміцнення Радянської держави;

посилення боротьби між Німеччиною і державами Антанти, які грабували німецький народ, принижували його національну гідність¹⁹.

В цілому робота І. Коблякова є вагомим внеском у вивчення проблеми Бреста і радянсько-німецьких відносин у перші роки Радянської влади. Однак автору не вдалося висвітлити всі сторони радянсько-німецьких відносин в даний період. Так, говорячи про розбіжність в інтересах правлячих кіл Німеччини і взаємовідносини між партіями, він не дає їх глибокого аналізу. Не помітив автор і наявності в Німеччині революційної ситуації та її впливу на згуртованість всіх антидемократичних сил в боротьбі за мир.

На початку 50-х років проблема Брестського миру, різні її аспекти знаходять широке висвітлення в ряді дисертацій²⁰. Таким чином, в 30-і — 50-і роки історична наука по даній проблемі поповнилася новими документальними джерелами та науковими дослідженнями. В них всебічно показана діяльність

¹⁸ І. К. Кобляков. Вказ. робота, стор. 18.

¹⁹ Там же, стор. 236.

²⁰ І. Осипов. Борьба партии большевиков за мир в первый год диктатуры пролетариата (октябрь 1917—1918 гг.). Автореф. канд. дис., Л., 1952; А. Дремов. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за мир (октябрь 1917 — март 1918 гг.). Автореф. канд. дис., М., 1953; Т. Лобанова. Борьба коммунистов Москвы за ленинско-сталинский план выхода из войны. Автореф. канд. дис., М., 1953; Л. Алексеева. Борьба большевистской партии за выход из империалистической войны в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Автореф. канд. дис., Л., 1954; А. Фомичев. Партия большевиков в борьбе за революционный выход из первой мировой империалистической войны (февраль 1917—март 1918 гг.). Автореф. канд. дис., Л., 1954 та ін.

В. І. Леніна в період від початку мирних переговорів до анулювання Брест-Литовського договору. Глибше й повніше розглянуті питання історії Брестського миру.

Виходять роботи, де розглядається кризове становище правлячої верхівки тогенцоллернівської імперії і ставлення різних партій Німеччини до укладення Брестського миру. Крім того, з'являються вперше дисертації, присвячені різним аспектам боротьби Комуністичної партії і Радянського уряду за Брестський мир, які показують значення Бреста та використання його досвіду в подальшій зовнішньополітичній діяльності Радянської республіки.

Однак багато питань даної проблеми, хоча й були поставлені, достатньо глибокого висвітлення ще не знайшли. Так, майже не розроблялося питання про взаємовідносини партії більшовиків з дрібнобуржуазними партіями в період Бреста, слабо досліджувалися класові корені дрібнобуржуазної течії в рядах партії більшовиків, недостатньо відображався ідейний зв'язок «лівих комуністів» і троцькістів, іноді невірно розкривалася роль ЦК РКП(б), очолюваного В. І. Леніном, в організації розгрому «лівих комуністів» і троцькістів, в боротьбі за мир, поверхово показувалась діяльність місцевих партійних організацій. Не знайшов широкого висвітлення і робітничий рух у країнах Заходу, зокрема в країнах Четверного союзу в цей період.

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ЗА ЗАВОЮВАННЯ ХАРКІВСЬКОЇ РАДИ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(липень—жовтень 1917 року)

А. Ф. Ігнатов

Питання про більшовизацію Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції вивчено ще недостатньо. Окремі автори в своїх статтях з історії Рад України і, зокрема, Харкова¹

¹ С. М. Королівський. Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «Труди історичного факультету Харківського державного університету», т. 4, 1956; Його ж. Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 році. Збірник статей «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р. — лютий 1918 р.)». К., 1957; В. Г. Лисенко. Харківська Рада в березні—жовтні 1917 р.— «Труди історичного факультету Харківського державного університету», т. 6, Вид-во Харківськ. ун-ту., 1957; А. И. Смолинчук. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917 — январь 1918 г.). Вид-во Львівськ. ун-ту, 1969.

лише частково торкаються деяких аспектів розглядуваної проблеми.

Мета даної статті — на основі нових матеріалів показати, як відбувався процес більшовизації Харківської Ради в зазначений час.

Внаслідок липневих подій у Петрограді закінчилось двовладдя в країні. У зв'язку з цим почався новий етап боротьби більшовицької партії за перехід влади до рук робітничого класу шляхом збройного повстання. Розстріл мирної демонстрації в Петрограді викликав нову хвилю революційного піднесення трудящих Харкова. Більшовицька організація міста закликала робітників і солдат протестувати проти розгрому мирної демонстрації і заявити про свою підтримку робітників і солдат Петрограда².

5 липня на вимогу більшовиків було скликано екстрене засідання Ради робітничих і солдатських депутатів³.

Меншовики та есери зробили спробу виправдати дії Тимчасового уряду і в усьому обвинуватити більшовиків. Але вони зустріли належну відсіч з боку більшовицьких депутатів. З гострими промовама, що викривали контрреволюційну політику Тимчасового уряду і запроданство угодовців, виступили присутні на засіданні більшовики Г. А. Романович, Ф. П. Судик, Ю. Д. Тиняков та А. З. Гольцман (Боярков).

Резолюція, запропонована більшовиками на розгляд Ради, вимагала рішучого засудження дій Тимчасового уряду і визнання законними дій петроградських робітників та солдатів. «Ми протестуємо, — говорилось в резолюції, — проти придушення революційного руху петроградської демократії збройною силою урядових військ і обіцяємо їй цілковиту підтримку в боротьбі за створення революційної влади»⁴. Однак угодовська більшість Ради відхилила цю резолюцію.

Більшовики Харкова провели ряд мітингів на заводах, фабриках і в військових частинах⁵ з метою роз'яснення причин липневого виступу робітників та солдат Петрограда, його характеру, політичних обставин, що склались в країні, та завдань пролетаріату і революційної армії. У своїх резолюціях робітники і

² Збірник документів і матеріалів «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)». К., 1955, стор. 419.

³ «Известия Юга», 7 липня 1917 р.; «Земля и воля», 7 липня 1917 р. В. Г. Лисенко помилково переносить це засідання Ради на 6 липня. Див. В. Г. Лисенко. Харківська Рада в березні — жовтні 1917 р. — «Труди історичного факультету», т. 6, Вид-во Харківськ. ун-ту, 1957, стор. 241.

⁴ «Пролетарий», 7 липня 1917 р.

⁵ Збірник документів і матеріалів. «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917 г. — апрель 1918)». Х., 1957, стор. 123, 124, 130; «Пролетарий», 8, 22, 23 липня 1917 р.

солдати заявляли про солідарність з петроградськими робітниками і рішуче протестували проти кривавих злочинів Тимчасового уряду.

5 липня відбулися бурхливі збори робітників Харківського заводу ВЕК. За пропозицією більшовика Ю. Д. Тинякова була прийнята резолюція, де говорилось, що революційна армія і робітничий клас вийшли на вулиці Петрограда, протестуючи проти бездіяльності Тимчасового уряду, який не вжив ніяких заходів для «ліквідації господарської розрухи». Резолюція далі вимагала переходу влади до рук Рад, щоб «уникнути дальшої розрухи в країні та безпорядків, які ведуть до загибелі революції»⁶.

Друга резолюція, яка рекомендувала зборам не починати ніяких виступів без заклику Ради робітничих і солдатських депутатів, була відхилена робітниками⁷. Це свідчить про те, що робітники вже не вірили Раді і готові були виступити на боротьбу проти Тимчасового уряду всупереч їй.

Липневі події показали більшості робітників справжнє обличчя меншовиків і есерів. Ненависть харківських робітників до політики угодовських партій особливо яскраво виявляється в телеграмі профспілки «Металіст» Всеросійському ЦВК Рад з приводу липневих подій. Відмітивши, що «тактика вождів більшості Центрального Виконавчого Комітету відкриває ворота самій крайньої монархічної контрреволюції», телеграма закликає всіх свідомих робітників Росії приєднатися до протесту Харківської спілки металістів проти переслідування пролетарських організацій, проти відновлення реакційних законів про смертну кару, відміни свободи друку, проти воєнних авантур контрреволюції⁸.

Як справжні захисники інтересів трудящих, депутати-більшовики активно працювали в різних комісіях Ради: конфліктній, контрольно-продуктивній, госпітальній та інших.

Особливо велика увага приділялась роботі в агітаційній комісії. Більшовики, члени цієї комісії, виступали з доповідями, лекціями на заводах і в військових частинах, несучи ідеї більшовицької партії в маси.

4 липня на засіданні виконкому Ради меншовики та есери добились рішення про закриття агітаційної комісії під приводом того, що «преса не вміщує звітів про діяльність цієї комісії»⁹. Тільки завдяки більшовикові В. І. Межлауку¹⁰, який звер-

⁶ «Известия Юга», 7 липня 1917 р.

⁷ Там же.

⁸ Зб. «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 120.

⁹ «Известия Юга», 6 липня 1917 р.

¹⁰ В. І. Межлаук був на той час секретарем агітаційної комісії Ради.

нувся до Ради з протестом проти закриття комісії, остання відновила свою діяльність.

17 липня 1917 р. відбулося перше засідання, по суті, заново організованої агітаційної комісії Ради робітничих і солдатських депутатів¹¹. На цьому засіданні головою комісії був обраний В. І. Межлаук і секретарем теж більшовик А. Ф. Зінов'єв¹².

Після липневих подій, коли буржуазія відкрито стала на шлях ліквідації революційних завоювань трудящих, особливо зросло недовір'я робітників Харкова до угодовців, що сиділи в Раді. Так, правління профспілки «Металіст» доводило до відома Ради робітничих і солдатських депутатів, що за останній час довір'я до Ради різко упало¹³. Разом з тим посилювся вплив більшовиків як у самій Раді, так і у виконкомі. 19 липня в результаті перевиборів одним з заступників голови президії Ради¹⁴ був обраний більшовик П. А. Кін¹⁵.

У липні 1917 р. до виконкому Ради увійшли також більшовики Ф. П. Судик, С. І. Покко та С. Ф. Буздалін¹⁶.

Угодоське обличчя Харківської Ради особливо яскраво проявилось при розв'язанні питання про поліпшення матеріального становища робітників. Широкий розмах страйкового руху в Харкові влітку 1917 р. вимагав від Ради рішучих дій з тим, щоб примусити підприємців піти на поступки. Однак меншовики і есери відмовлялись від активної підтримки робітників.

З червня до жовтня 1917 року¹⁷ тягнувся так званий конфлікт чорноробів, що спалахнув на ґрунті вимог про підвищення заробітної плати і вилився в страйк. Більшовики доклали максимум зусиль, щоб вирішити цей конфлікт на користь «чорноробам». Але зрада угодовців у Раді перешкодила «чорноробам» добитися вчасно задоволення своїх потреб.

У ході страйкової боротьби посилювався процес більшовизації мас. Робітники все частіше, засуджуючи зрадницьку політику меншовиків та есерів, підтримували лозунги більшовицької партії і вимагали переобрання Ради.

19 липня робітники заводу Російсько-французького товариства, обговоривши питання про діяльність Ради робітничих і солдатських депутатів і визнавши її невідповідною завданням даного революційного моменту, прийняли рішення переобрати

¹¹ «Известия Юга», 20 липня 1917 р.

¹² А. Ф. Зінов'єв у своїх спогадах припускає неточність, вважаючи, що ці вибори проходили в червні 1917 р. Див. А. Ф. Зінов'єв. Агитационная комиссия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов. — Харьков в 1917 году. Харьков, 1957, стор. 171.

¹³ Зб. «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 124.

¹⁴ Президію Ради очолював меншовик-інтернаціоналіст І. І. Светлов.

¹⁵ «Известия Юга», 21 липня 1917 р.

¹⁶ «Пролетарий», 16 липня 1917 р.; «Известия Юга», 28 липня 1917 р.

¹⁷ «Известия Юга», 7 жовтня 1917 р.

своїх депутатів у Раді¹⁸. Для керівництва діяльністю депутатів робітники з допомогою більшовиків склали наказ, вимагаючи від своїх представників у Раді суворого й неухильного проведення в життя основних його положень.

У своєму наказі робітники висловили протест проти запровадження смертної кари і вимагали звільнення заарештованих за політичні переконання. Вони закликали всіх товаришів боротися за припинення війни і укладення загального миру, вести рішучу боротьбу проти реакції й контрреволюції, викриваючи діяльність ворогів революції та «друзів» типу меншовиків, есерів і українських буржуазних націоналістів. Наказ завершувався закликом: «Маючи кінцевою метою введення повного соціалістичного ладу, прагнути до усунення всіх перешкод і перепон на шляху до соціалізму шляхом розширення й поглиблення завдань революції»¹⁹.

Під тиском робітників і більшовицьких депутатів 28 липня на засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів було ухвалено переобрати Раду в двотижневий строк²⁰.

Протягом першої половини серпня на підприємствах і в військових частинах міста відбувалися збори, присвячені переобранню Ради. Вибори в Раду показали, що більшовики мають переважний вплив на всіх великих підприємствах міста.

Багатотисячний колектив робітників паровозобудівного заводу, де на початку революції відчувався значний вплив угодовців, послав тепер у Раду 11 більшовиків²¹, тоді як у старій Раді налічувалось всього два більшовики²².

На заводі ВЕК до Ради було обрано 12 більшовиків, трьох есерів, двох меншовиків і одного анархіста²³.

Робітники об'єднаних підприємств товариства Шапара, Ф. Елькіна, Фенія та ін., професійної спілки деревообробників послали до Ради лише більшовиків²⁴.

На окремих підприємствах деякі робітники-меншовики, розуміючи всю згубність політики своїх вождів, відмовлялись віддати голоси за кандидатів меншовицької партії. З цього приводу меншовицька газета писала: «Настільки далеко від життя своєї партії стоять багато її членів, свідчить факт, що при перевиборах в Раду за наші списки на деяких заводах подавалось менше голосів, ніж номінально перебувало членів нашої партії»²⁵.

¹⁸ «Пролетарий», 23 липня 1917 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ «Известия Юга», 30 липня 1917 р.

²¹ Зб. «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции». К., 1955, стор. 468.

²² «Русская жизнь», 18 серпня 1917 р.

²³ «Социал-демократ», 20 серпня 1917 р.

²⁴ «Пролетарий», 19 серпня; 1 вересня 1917 р.

²⁵ «Социал-демократ», 22 серпня 1917 р.

Газета «Правда», орган ЦК РСДРП(б), їдко висміювала угодовців і вказувала дійсну причину успіху більшовиків на виборах до Ради. «Соціал-демократ» — орган харківських меншовиків, — зазначала «Правда», — проливає крокодилові сльози з приводу того, що соціал-демократичні організації (оборонці) такі слабосильні, що на багатьох заводах при виборах членів Ради за кандидатів меншовиків голосувало менше, ніж було там членів у меншовицькій організації. Хитромудрі піскарі оборонства вбачають у цьому ознаку малої організованості своїх сил. Вони не бачать того, що робітники тікають від них, що вони все більше перетворюються у робітничу партію без робітників, в генералів без армії»²⁶.

Партійний склад Харківської Ради після перевиборів у серпні 1917 р. дуже змінився. Суперечливість даних утруднює точне його в'яснення. Разом з тим, порівнюючи окремі цифри, можна уявити собі картину партійного складу Ради. З загальної кількості депутатів 350²⁷ більшовиків було 120, есерів — 130, меншовиків — 40, українських «соціалістів» (есдеків та есерів) — 35, безпартійних — 13, анархістів — 6²⁸, партійність не в'яснена — 6.

Більшовицька організація в Раді збільшилася у чотири рази і становила тепер 35%²⁹, зайнявши по чисельності друге місце. Газета «Земля и воля» вказує, що в Раді після перевиборів було близько 400 депутатів³⁰, а «Известия Юга» наводять ще більшу цифру — 450³¹. Якщо взяти за вихідне ці дві цифри, то питома вага більшовицької фракції понизиться приблизно на 10%. Але Ф. А. Сергеев (Артем) у своєму листі в ЦК РСДРП(б), написаному в серпні 1917 року, називає процент, що підтверджує цифру 120 з 350. На користь саме такого вирахування говорить і питома вага більшовиків у виконкомі Ради.

25 серпня на пленарному засіданні Ради було обрано виконавчий комітет з 40 чоловік. До його складу ввійшло 12 більшовиків (Ф. А. Сергеев, М. О. Руднев, О. К. Сербиченко, Ю. Д. Тиняков, А. І. Плахотников та інші), 15 есерів, 6 меншовиків, 3 українських есери, 1 український соціал-демократ, 2 безпартійних і 1 анархіст. Головою виконкому став більшовик П. А. Кіц³².

²⁶ Див. Історія КП(б)У в матеріалах і документах. 1917—1922 рр.; вип. 2. Політвидав, К., 1934, стор. 166.

²⁷ 36. документів «Второй Всероссийский съезд Советов», М., 1957, стор. 359.

²⁸ Там же, стор. 360; «Харьковский вестник», 29 серпня 1917 р.; «Пролетарий», 29 серпня 1917 р.

²⁹ 36. документів «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.)», ч. 1. М., 1957, стор. 203.

³⁰ «Земля и воля», 23 серпня 1917 р.

³¹ «Известия Юга», 24 вересня 1917 р.

³² «Известия Юга», 27 вересня 1917 р.

Таким чином, більшовики значно посилили свої позиції і у виконкомі Ради. «Виконавчий комітет, — відмічала буржуазна газета, — майже повністю оновлений, набув значного ухилу вліво»³³.

І після перевиборів більшість місць у Харківській Раді робітничих і солдатських депутатів належала угодовцям. Однак більшовики все частіше добивалися проведення в життя своїх рішень в цілому ряді найважливіших політичних питань, спираючись на підтримку безпартійних і лівих, хитких елементів дрібнобуржуазних партій.

Перші дні роботи новообраної Ради збіглися з контрреволюційним заколотом генерала Корнілова.

Більшовики Харкова вжили всіх заходів для мобілізації мас на боротьбу з корніловщиною. 28 серпня з ініціативи більшовицьких депутатів було скликано засідання виконкому Ради, присвячене цьому питанню. На ньому обрали тимчасове революційне бюро, куди ввійшло 11 депутатів³⁴.

Вечері того ж дня під головуванням більшовика П. А. Кіна відбулося розширене засідання виконавчих комітетів Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, обласного комітету Рад робітничих та солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів, військової Ради, Ради фабрично-заводських комітетів, представників полкових комітетів та інших організацій. Учасники засідання прийняли рішення створити постійний революційний комітет (штаб) у кількості 33 чоловік³⁵. Від більшовиків до штабу ввійшли Ф. А. Сергеев, М. О. Руднев, М. С. Данилевський, О. М. Іванов, А. Ф. Пастер, А. З. Гольцман (Боярков) і М. Л. Рухимович³⁶. Виконавчий орган штабу складався з 7 чоловік: двох більшовиків (Ф. А. Сергеев і М. Л. Рухимович), двох меншовиків, двох есерів і одного українського есера³⁷.

Революційний штаб був оголошений верховним органом, який не підлягав Тимчасовому уряду та його представникам у місті і губернії³⁸.

Виробленню конкретних заходів по боротьбі з корніловщиною були присвячені засідання Ради 29 та 31 серпня 1917 року.

³³ «Русская жизнь», 27 серпня 1917 р.

³⁴ «Пролетарий», 29 серпня 1917 р.

³⁵ «Харьковский вестник», 1 вересня 1917 р.

³⁶ «Социал-демократ», 29 серпня 1917 р.; «Известия Юга», 5 вересня 1917 р.

³⁷ Зб. документів «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями», ч. 1, стор. 204; «Известия Юга», 5 вересня 1917 р.

³⁸ Зб. документів «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями», ч. 1, стор. 204; «Известия Юга», 29 серпня 1917 р.

На засіданні 31 серпня від імені більшовицької фракції Я. В. Мартянов оголосив декларацію про вказувані заходи³⁹.

• У своїх виступах більшовики гостро критикували меншовиків і есерів, які своєю угодовською політикою довели країну до корніловського заколоту. Більшовик О. І. Іванов заявив: «Хто винен у розвалі країни, в корніловщині? Чи не ви, більшість демократії, меншовики і есери, що ослабили революцію опортунізмом, угодовством з буржуазією»⁴⁰.

Декларація більшовиків, поставлена на голосування, була відхилена незначною більшістю голосів меншовиків, есерів і українських буржуазних націоналістів⁴¹.

Незважаючи на дезорганізаторські дії угодовців, робітники і солдати в період боротьби з корніловщиною пішли за більшовиками. На численних мітингах робітники говорили про свою підтримку Ради і революційного комітету по боротьбі з корніловщиною⁴². Весь харківський гарнізон також одностайно визнав владу революційного штабу і вимагав віддати Корнілова до воєнно-польового суду⁴³.

Керівник харківських більшовиків Ф. А. Сергєєв (Артем) у своєму повідомленні в ЦК партії 7 вересня 1917 р. зазначав, що в Харкові у зв'язку з контрреволюційним виступом Корнілова «процес оформлення більшовицького настрою пішов велетенськими кроками...»⁴⁴.

Розгром корніловського заколоту показав, що Ради є найбільш революційною силою. Оцінюючи їх роль у боротьбі з корніловщиною, В. І. Ленін писав: «...досить було «свіжого вітреця» корніловщини, який обіцяв добру бурю, щоб усе затхле в Раді відлетіло на якийсь час геть і ініціатива революційних мас почала проявляти себе як щось величне, могутнє, непоборнє»⁴⁵.

Після придушення корніловського заколоту більшовики посилити боротьбу проти угодовців за перехід влади до Рад. 14 вересня 1917 р. за пропозицією більшовиків — депутатів Ради — в Харкові була організована могутня демонстрація робітників і солдат, яка пройшла під більшовицькими лозунгами: «Вся влада Радам», «Геть політику угодовства» та ін.⁴⁶.

³⁹ Зб. «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 178.

⁴⁰ «Пролетарий», 3 вересня 1917 р.

⁴¹ Там же. (А. І. Смолинчук неправий, вказуючи, що ця декларація була прийнята Радою. Див. А. І. Смолинчук. Большевики Украины в борьбе за Советы (март 1917 г.— январь 1918 г.). Вид-во Львівськ. ун-ту, 1969, стор. 122.

⁴² «Пролетарий», 31 серпня 1917 р.; «Социал-демократ», 1 вересня 1917 р.; «Известия Юга»; 2 вересня 1917 р.

⁴³ «Социал-демократ», 31 серпня 1917 р.

⁴⁴ Зб. документів «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями», ч. 1, стор. 203.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 333.

⁴⁶ «Пролетарий», 15 вересня 1917 р.

Харківська Рада під впливом більшовиків засудила так звану демократичну нараду, яка відбулася в Петрограді у вересні 1917 р. Своє ставлення до цієї наради депутати висловили на пленарному засіданні Ради 6 жовтня.

Більшовик О. М. Иванов, який виступив з доповіддю від імені більшовицької фракції, викрив антинародну суть демократичної наради, склад якої, на його думку, був підтасований меншовиками та есерами⁴⁷.

Незважаючи на протидію угодовців, Рада переважною більшістю голосів прийняла більшовицьку резолюцію протесту проти рішення наради створити передпарламент, який, звичайно, не міг представляти «інтересів революційної демократії всіх націй Росії і, зокрема, українського народу». Резолюція вимагала також якнайшвидшого скликання Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁴⁸.

Готуючись до II Всеросійського з'їзду Рад, Харківський комітет більшовиків добивався того, щоб Рада ще раз висловила свою точку зору з питання про владу.

15 жовтня з ініціативи більшовицької фракції відбулося засідання Ради, присвячене з'їзду Рад у Петрограді. На засіданні розгорілася гостра боротьба з корінного питання революції — питання про владу. Більшовики, яких підтримувала частина представників української фракції, відстоювали перехід всієї повноти влади до Ради. При голосуванні резолюція більшовиків одержала 103 голоси. Незначною більшістю голосів (10) есерам при підтримці меншовиків удалося провести свою резолюцію, яка визнавала владу «революційної демократії»⁴⁹.

Однак більша частина свідомих робітників і солдат Харкова підтримувала лозунг більшовиків «Вся влада Радам!». Яскравим свідченням цього був з'їзд представників військових частин харківського гарнізону, що проходив з 17 по 23 жовтня 1917 року⁵⁰. Висловлюючи побажання солдат, представники полкових і ротних комітетів заявили про перехід влади Радам в особі II Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁵¹.

Уже напередодні Жовтня по ряду конкретних питань більшовики зібрали більшість в Раді. Однак у розв'язанні основного питання — питання про владу Рада все ще йшла за угодовцями. Тільки в результаті перемоги збройного повстання у Пет-

⁴⁷ «Социал-демократ», 7 жовтня 1917 р.

⁴⁸ «Известия Юга», 8 жовтня 1917 р.

⁴⁹ «Социал-демократ», 17 жовтня 1917 р.; «Известия Юга», 17 жовтня 1917 р.

⁵⁰ З'їзд був скликаний з ініціативи більшовиків — членів солдатської секції Ради робітничих і солдатських депутатів.

⁵¹ «Южный Край», 18 жовтня 1917 р.; 36. «Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 217.

рограді, прийняття історичних рішень II Всеросійським з'їздом Рад були створені вирішальні передумови для успішного завершення процесу більшовизації Харківської Ради.

ПОЧАТОК ПЕРЕТВОРЕННЯ НА СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЗАСАДАХ БУРЖУАЗНОЇ КООПЕРАЦІЇ НА УКРАЇНІ

(квітень 1920 — березень 1921 року)

Ю. І. Кунах

Перетворення української кооперації на соціалістичних засадах — одне з маловивчених питань. Роботи 30-х років, які містять цінний фактичний матеріал, здебільшого є тенденційними при висвітленні політичного аспекту проблеми¹. В дослідженнях 50-х років це питання, по суті, тільки порушується². Дана стаття є спробою показати соціальну природу української споживчої кооперації напередодні реорганізації і перший етап соціалістичного перетворення згідно з декретом РНК РРФСР від 20 березня 1919 року і РНК УРСР від 6 квітня 1920 року.

* * *

Кооперація на Україні дорадянського періоду являла собою ряд автономних, економічно міцних організацій. Найкрупнішими з них були: Спілка товариств Півдня Росії (ПОЮР), Центральна українська сільськогосподарська спілка (Централ), Спілка споживчих товариств Харкова (СПОХ), Обласна спілка робітничо-міської кооперації південно-західної України та ін.

Всього на Україні у березні 1919 р. налічувалось 250 спілок, з них споживчих 110³, і 16 225 споживчих кооперативів першого ступеня⁴. У складі 140 спілок, обстежених у березні 1919 р.,

¹ Потребительская кооперация на Украине за 5 лет (1918—1922 гг.). Харьков, 1923; Д. Коваль і Пожарський. Соціальний склад української кооперації (історично-статистичний нарис). К., 1928; В. Целариус. Очерк развития кооперативной политики ВКП(б). Харьков, 1928 та ін.

² И. В. Терещенко. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинского кооперативного плана в 1923—1925 гг. (по материалам Украины). Автореф. канд. дисс., Харьков, 1954; Ю. Т. Бидный. Роль потребительской кооперации в экономической связи между городом и деревней в переходной период от капитализма к социализму в СССР (по материалам УССР). Автореф. канд. дисс., Харьков, 1958.

³ «Известия», орган Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов, 25 березня 1919 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 351, арк. 17.

знаходилося 10 371 споживчих кооперативів, 2980 кредитних, 1100 сільськогосподарських⁵. Найміцнішими і територіально найкрупнішими були Дніпросоюз і ПОЮР. Так, Дніпросоюз у липні 1918 р. об'єднував до 100 споживчих спілок, куди входило близько 18 000 споживчих товариств, які в свою чергу обслуговували майже 15 млн. населення⁶.

Діяльність ПОЮРа у 1918—1919 роках поширювалась на Харківську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії, частину Облaсті Війська Донського, Курської, Воронежської губерній. Торговий оборот його за 1919 рік становив 305 156 488 руб.⁷

Відповідно до соціального складу членів споживчі товариства поділялись на сільські, яких у березні 1919 р. нараховувалось 88,7%, загальногромадські (7,9%), робітничі (3%)⁸.

Об'єднуючи верхівку національної буржуазії, а здебільшого куркульство, маючи десятки тисяч агентів в особі сільського духовенства і частини інтелігенції, пов'язаної з селом, українська кооперація до кінця громадянської війни вороже ставилась до Радянської влади.

Різні політичні режими, що змінювали один одного на Україні протягом трьох років громадянської війни, використовували кооперацію і особливо Центросоюз як економічну базу і як свою політичну агентуру⁹. У цьому зв'язку характерний виступ відомого діяча української кооперації меншовика В. С. Одера на другому обласному кооперативному з'їзді, що відбувся 11—13 грудня 1918 року: «Всім ми, кооператори, кричали «слава». Була Центральна рада — «слава», прийшли німці — «слава», сів на престол ясновельможний гетьман — «слава»¹⁰. Д. З. Мануїльський зазначав, що без підтримки кооперації Петлюра давно був би змушений відмовитись від своїх авантюристичних спроб оволодіти Україною¹¹. У липні 1919 р. під час дикого розгулу денікінщини Рада харківських обласних кооперативних з'їздів підкреслила, що боротьба з більшовизмом — її основне і найближче завдання. Визнавши денікінську владу законною, ця Рада рекомендувала кооперації збирати гроші для потреб Доб-

⁵ «Известия», 25 березня 1919 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 50, арк. 4. У лютому 1919 р. Дніпросоюз обслуговував лише 85 дрібних спілок і близько 8500 споживчих товариств (ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 54, арк. 29; ф. 296, оп. 1, спр. 351, арк. 94).

⁷ «Коммунист», орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У, 27 червня 1920 р.

⁸ «Коммунист», 27 липня 1920 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 196, арк. 3, 31.

⁹ «Коммунист», 23 травня 1920 р.

¹⁰ Харківський обласний державний архів (далі ХОДА), ф. Р—4821, оп. 1, спр. 2, арк. 105.

¹¹ «Коммунист», 23 травня 1920 р.

ровольчої армії, а 13 серпня 1919 р. дала згоду на участь кооперативної організації в уряді Денікіна¹².

Таким чином, пристосування до різних режимів стало особливою політикою буржуазної кооперативної організації на Україні. З метою утвердження так званої «державної і національної самостійності», керівництво кооперативних центрів, нехтуючи споконвічними інтересами українського і російського народів, вело боротьбу за вихід української кооперативної організації з Центроспілки¹³. Керівництво кооперативних центрів вимагало, щоб Південне управління Центроспілки¹⁴ відмовилось не тільки від проведення на Україні неторгової діяльності, але й від права вважати українські кооперативні організації своїми членами¹⁵. На конференції Центрального комітету міжнародної спілки в Женеві, яка відбулася 12—15 травня 1920 р., представники української буржуазної кооперативної організації добились прийняття резолюції, яка забороняла товарообмін України з Росією через російську кооперативну організацію¹⁶.

Однак незважаючи на пристосовництво керівної верхівки до буржуазно-білогвардійської влади, українська буржуазна кооперативна організація зазнала в цей час колосальних матеріальних збитків. Безоплатні реквізиції, пограбування і розгром кооперативних складів, розкрадання грошових коштів — такий був наслідок господарювання кооперативної верхівки. Збитки тільки Вінницької кооперативної організації за 1918—1920 рр. становили 88 000 крб. золотом¹⁷. Ще більшої шкоди зазнала Дніпропетровська робітничка кооперативна організація. Її втрати обчислювались мільйонами карбованців¹⁸. Сільська кооперативна організація Луганського округу до кінця 1921 р. не змогла розпочати кооперативну торгову діяльність у зв'язку з розгромом 50% споживчих товариств¹⁹. За роки громадянської війни внаслідок арештів, численних мобілізацій українська буржуазна кооперативна організація втратила кращих своїх працівників. Це мусило визнати і керівна верхівка кооперативних центрів²⁰.

Залучення кооперативної організації на бік Радянської влади, її соціалістична перебудова з закінченням громадянської війни стає найголовнішим завданням Комуністичної партії і уряду УРСР. Від

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 5561, арк. 9.

¹³ Виняток становили ПОЮР і Харківська кооперативна організація, що вважали українську кооперативну організацію частиною всеросійської (ХОДА, ф. Р—4821, оп. 1, спр. 2, арк. 40).

¹⁴ Південне управління Центроспілки було створено в липні 1918 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 50, арк. 2).

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 49, арк. 22, 33, 34.

¹⁶ Там же, спр. 379, арк. 40.

¹⁷ Там же, спр. 1049, арк. 54.

¹⁸ Праці науково-дослідної кафедри кооперативної організації при Київському кооперативному інституті ім. В. Я. Чубаря, кн. IV, К., 1928, стор. 20.

¹⁹ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р—84, оп. 1, спр. 3, арк. 92.

²⁰ ХОДА, ф. Р—4821, оп. 1, спр. 2, арк. 38; ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 62, арк. 13, 33.

його виконання багато в чому залежало розв'язання ряду невідкладних народногосподарських завдань і в першу чергу організації і проведення заготівель, розподіл продовольства і товарів широкого вжитку серед населення, налагодження товарообміну.

Важливим державним актом, що поклав початок реорганізації і перетворенню старої кооперації на соціалістичних началах, були декрети РНК РРФСР від 20 березня 1919 р. «Про споживчі комуни»²¹ та РНК УРСР від 6 квітня 1920 року²². Згідно з цими декретами, на базі об'єднання державних продовольчих органів, робітничої та загальногромадської кооперації створювався єдиний розподільчий апарат із збереженням кооперативного апарату. Сільські і міські споживчі кооперативи в ході реорганізації і об'єднання перетворювалися в єдиний розподільчий орган — комуни. У містах і фабрично-заводських центрах основою комун ставали робітничі кооперативи, а при їх відсутності — загальногромадські, в сільській місцевості — сільська споживча кооперація. Втілювалась в життя ленінська ідея про безплатне кооперативне членство, відмінялась система пайових внесків, декретувалось повернення членам колишніх кооперативів тих паїв, які вони вносили раніше, а також обов'язковість приписки кожного члена створюваної комуни до певного розподільчого пункту. Хоч такі комуни охоплювали все населення даної місцевості, зберігаючи кооперативну демократію, експлуаторські елементи, однак, були позбавлені права брати участь у вирішенні справ нових споживчих об'єднань.

Організаційна структура споживчої кооперації не зазнала істотних змін. Територіальні спілки виникали на основі об'єднань місцевих споживчих комун. Постачання і розподіл продовольства, його заготівля віднині переходили до споживчої кооперації у вигляді споживчих комун і спілок. Вони повністю зосереджували в своїх руках крамниці, розподільчі пункти, кооперативні лавки, склади тощо. Підкреслюючи єдність господарських інтересів і органічну взаємодію кооперативних та державних органів, декрет тим самим встановлював безпосередній зв'язок між державним і кооперативним апаратом. Проте як економічні організації, кооперативні спілки залишались строго підзвітними органам держави. У здійсненні декрету В. І. Ленін вбачав важливим перехідний захід «від буржуазно-кооперативного до пролетарськи-комуністичного постачання і розподілу»²³. Згідно з декретом РНК УРСР від 6 квітня 1920 р., при Наркомпроді УРСР був організований найвищий орган української ко-

²¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 1, 1917—1928 гг. Сборник документов. М., 1957, стор. 117—120.

²² Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР, № 7, 1920, ст. 111, стор. 151.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 407.

операції — Кооперативний комітет України, що працював під керівництвом ЦК КП(б)У²⁴. Зосереджуючи в своїх руках найважливіші функції кооперативного будівництва (розробка проєктів декретів про кооперацію, скликання кооперативних з'їздів, регламентація взаємовідносин між різними видами кооперативних організацій та ін.), цей орган основну увагу приділяв створенню Всеукраїнського кооперативного центру, що було викликано не тільки потребою встановлення організаційної і господарської єдності між російською та українською кооперацією, а й діями верхівки старої кооперації. 13 травня 1920 р. пленум правління центральних всеукраїнських кооперативних спілок звернувся до кооперативного комітету з пропозицією створити українську кооперативну спілку — Центроспілку. Ініціатори підкреслювали, що їх ідею немовби підтримують спілки і кооперації на місцях²⁵.

Викриваючи наміри верхівки Дніпросоюзу, Централу, Українського банку та інших засновників Центроспілки, ЦК КП(б)У у циркулярному листі «До всіх комуністів України» від 27 травня 1920 р. підкреслював, що Центроспілка з допомогою механічного злиття правлінь обласних та українських центрів хоче зберегти керівництво українською кооперацією. Об'єднуючи всі види буржуазної кооперації, говорилося в листі, Центроспілка переслідувала не стільки господарську, скільки політичну мету — створення значних об'єднань буржуазної кооперації всупереч комуністичному будівництву²⁶. Постановою Кооперативного комітету УРСР від 14 травня 1920 р. Центроспілка була розпущена²⁷.

Випадок з Центроспілкою показав, що, створюючи Всеукраїнський кооперативний центр, доцільно частково реорганізувати кооперацію, зваживши на зміни в політичній орієнтації старого керівництва. Це й було враховано при заснуванні нового центру споживчої кооперації — ВУКОПСОЮЗу, організованого після постанови Кооперативного комітету від 15 червня 1920 року²⁸. Створення його було наслідком компромісної угоди між державною владою, частково реорганізованою споживчою кооперацією і представниками старих обласних кооперативних об'єднань, які вирішили включитись у радянську кооперативну роботу²⁹.

²⁴ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР; № 7, ст. 111, 1920, стор. 151.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 5596, арк. 8.

²⁶ «Коммунист», 27 травня 1920 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 40, арк. 1.

²⁸ Там же.

²⁹ До складу тимчасового правління ВУКОПСОЮЗу ввійшло 3 представники від української робітничої секції, 1 — від Південного правління Центросоюзу, 2 — від Дніпросоюзу, 1 — від ПОЮРА, 1 — від Раднаркому, 1 — від Наркомпроду (ЦДАЖР УРСР, ф. 206, оп. 1, спр. 4а, арк. 2).

ВУКОПСОЮЗ³⁰ був заснований на принципах радянського кооперативного будівництва. В ньому дістала практичне втілення ленінська ідея бажаності і об'єктивної необхідності вироблення компромісної угоди пролетарської держави з буржуазними кооператорами³¹.

Таким чином, Всеукраїнська кооперативна спілка була створена вже в ході реорганізації всіх ланок споживчої кооперації знизу доверху. На час її заснування у цьому питанні вже було досягнуто великих успіхів. До травня 1920 р. робітничий клас головним чином оволодів робітничою кооперацією, вигнавши меншовицько-есерівські елементи з органів управління і контролю. Після жорстокої боротьби з меншовиками більшовицькі резолюції з найважливіших питань кооперативного будівництва прийняв IV надзвичайний з'їзд уповноважених Союздонбасейну, що відбувся 23—25 квітня 1920 року³².

Таким чином, одна з наймогутніших і найважливіших спілок стала опорою Комуністичної партії. Намагання перетворити її в цитадель меншовизму, в основу меншовицької робітничої кооперації на Україні зазнали поразки³³.

IV з'їзд робітничої кооперації України (26—30 квітня 1920 р.) не тільки відхилив меншовицькі резолюції і закріпив перемогу Союздонбасейну, але й створив центр робітничої кооперації — Уробсекцію, де всі найважливіші місця належали Комуністичній фракції з'їзду, — затверджений ЦК КП(б)У. З'їзд прийняв резолюцію про вступ робітничої кооперації до III Інтернаціоналу і послав вітальну телеграму В. І. Леніну³⁴.

Реорганізована робітнича кооперація стала базою Радянської влади для оволодіння і керівництва всією кооперацією, підкорення пролетарському впливові кооперативного і господарського апарату як загальногромадської, так і селянської кооперації. Практичні вказівки щодо розв'язання цього завдання містилися в тезах КП(б)У «Про завдання комуністів по відношенню до кооперації на Україні», а також у циркулярному листі ЦК КП(б)У «До всіх комуністів України»³⁵ від 27 травня та інших партійних документах.

Звертаючись до робітничого класу, трудового селянства і членів профспілок ЦК КП(б)У підкреслював, що тільки тоді, коли

³⁰ Після затвердження кооперативним комітетом положення про створення тимчасового правління 18 червня 1920 р. ВУКОПСОЮЗ було перейменовано у Всеукраїнську кооперативну спілку (ВУКС).

³¹ В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 33, стор. 186, 296, 305.

³² «Коммунист», 28 квітня 1920 р.

³³ Там же.

³⁴ «Коммунист», 1 та 27 травня 1920 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 2, 3.

³⁵ «Коммунист», 3 квітня, 27 травня 1920 р.

бідняцько-середняцькі маси повністю оволодіють селянською кооперацією, Радянська влада зможе використати в інтересах народу значний господарсько-продовольчий апарат. Для досягнення цієї мети партія рекомендувала повсюдно проводити перевибори правлінь і зборів уповноважених кооперативів, витіснити куркульські елементи з органів управління і контролю, створювати наради кооперативів, пов'язані з масами незаможних селян. Партія звертала особливу увагу на важливість роз'яснення селянам характеру і суті рішень уряду про єдність кооперативної політики і кооперативних організацій УРСР і РРФСР, а також на класовий розподіл через споживчу кооперацію на селі предметів широкого вжитку та сільськогосподарського реманенту³⁶.

22 червня 1920 р. тимчасове правління ВУКСу звернулось до кооператорів з спеціальною відозвою, закликаючи їх організовано вступити на шлях соціалістичного будівництва, на шлях створення нової кооперації, яка б замінила апарат приватної торгівлі, пододала продовольчу кризу і залучила відсталі верстви села до кооперативної роботи³⁷.

Допомога партії, революційна активність і діловий підхід партійних, радянських і державних органів на місцях до питань реорганізації дали позитивні наслідки. На грудень 1920 р. реорганізацію губернських з'їздів і фабрично-заводських споживчих товариств було закінчено³⁸. До цього часу майже повністю перебудували сільську кооперацію в Полтавській, Харківській, Катеринославській губерніях, на 60% — в Донецькій і близько на 20% — у Кременчуцькій³⁹. Та все ж до кінця серпня 1920 р. перетворення здійснювалось дуже повільно, бо не вистачало організаційних і партійних кадрів, перешкоджав бандитизм. Реорганізацію прискорило проведення за ініціативою ЦК КП(б)У у вересні 1920 р. «тижнів селянина», внаслідок яких до активного будівництва нової кооперації були залучені сотні тисяч трудівників села. Повсюдно сільські споживчі товариства очищались від бандитських, куркульських і буржуазно-націоналістичних елементів, здійснювались вибори нових правлінь, і до їх складу вводились представники незаможних селян; кооперативи переходили на новий статут і зливались у великі крамниці. На січень 1921 р. кооперативний апарат головним чином сформувався і набув чіткої організаційної структури. Після перебудови замість 150 районних спілок існувало 12 губернських

³⁶ «Коммунист», 27 травня 1920 р.

³⁷ «Коммунист», 22 червня 1920 р.

³⁸ Виняток становили Олександрівська (Запорізька), Волинська, Подільська губернії, де ця робота була припинена з наближенням фронту (ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 2, спр. 2031, арк. 5; ф. 34, оп. 2, спр. 48, арк. 3):

³⁹ «Коммунист», 31 серпня 1920 р.

з 45 повітовими відділеннями, 63 районними спілками і 4548 єдиними споживчими товариствами⁴⁰.

Значно посилювався і комуністичний вплив на кооперації. Близько 62% комуністів-кооператорів налічувала у квітні 1921 р. Полтавська губерньська спілка⁴¹. Комуністи переважали і в правліннях районних і губерньської споживчих спілок на Одещині⁴². Із 125 членів правлінь всіх губерньських спілок комуністів було 69⁴³. Однак склад інструкторського апарату споживчої кооперації у партійному відношенні залишався незадовільним. Серед 800 інструкторів комуністів було тільки 150⁴⁴.

Реорганізація споживчої кооперації на Україні сприятливо позначилась на її торгівлі і господарській діяльності. Загальний оборот ВУКСу і 7 губерньських спілок за 1921 р. становив 385 млрд. крб.⁴⁵. 26-мільйонний дохід при 5,5 млрд. витрат переконливо свідчив про значну питому вагу товарообороту і комерційної роботи української кооперації⁴⁶.

* * *

Таким чином, соціалістичне перетворення кооперації було видатною перемогою українського народу. В умовах громадянської війни, розрухи і голоду робітничо-селянські маси республіки під керівництвом Комуністичної партії заклали міцні основи єдиної робітничо-селянської кооперації. Плани внутрішніх і зовнішніх ворогів використати цю могутню економічну організацію для відновлення буржуазного ладу провалилися остаточно. Як форма державного капіталізму⁴⁷, реорганізована на соціалістичних засадах, на основі ленінського вчення про державний капіталізм, кооперація була успішно використана Радянською владою для здійснення ленінського кооперативного плану.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 2916, арк. 127; ф. 296, оп. 1, спр. 3, арк. 4; спр. 10, арк. 6, 314, арк. 76. На січень 1921 р. 24,8% районних споживчих спілок було ліквідовано. Кількість споживчих товариств зменшилась на 71,4% (ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 314, арк. 76).

⁴¹ «Коммунист», 21 квітня 1921 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 28.

⁴³ «Коммунист», 14 грудня 1921 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 12, арк. 58.

⁴⁴ «Коммунист», 14 грудня 1921 р.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 314, арк. 39.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Українська кооперація 1920—1921 років мала яскраво виражені ознаки, що дозволяють розглядати її як одну із форм державного капіталізму. Це — створення Вукоопспілки на основі компромісної угоди, наявність значної кількості старих кооперативів в кооперативному апараті, особливо в його середніх і нижчих ланках, дрібнобуржуазний склад пайщиків сільської кооперації, питома вага якого була досить високою до кінця відбудовного періоду.